

*Een onderzoek naar het dierbeeld in
achttiende-eeuwse kinderboeken*

Thesis voor de master Maatschappijgeschiedenis
Erasmus School of History, Culture and Communication

Geschreven door: Martijn van der Laan

Studentnummer: 360431

Begeleider: Prof. Dr. Arianne Baggerman

Tweede lezer: Hilde Harmsen, MA

Datum: 19 augustus 2018

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 – Introductie en probleemstelling	3
1.1 Onderzoeksvragen.....	4
1.2 Theoretische concepten	6
1.3 Relevantie.....	7
1.4 Methodologie: het kinderboek als primaire bron	9
1.4 Opzet	11
Hoofdstuk 2 – Een veranderende mentaliteit ten opzichte van dieren	13
2.1 Inleiding.....	13
2.2 Middeleeuwse omgangsvormen	13
2.3 Volksvermaak.....	16
2.4 Civilisatieproces	21
2.5 Het dierbeeld in de achttiende eeuw	27
2.6 Historisch onderzoek naar dieren	31
2.7 Conclusie	36
Hoofdstuk 3 – De geboorte van het kind	37
3.1 Inleiding.....	37
3.2 Het kind als onvolmaakte volwassene.....	37
3.3 Het kind als kind: verschillende levensfasen in de maak.....	40
3.5 Nieuw materiaal: het ontstaan van het kinderboek.....	42
3.6 Conclusie	45
Hoofdstuk 4 – Het dierbeeld in achttiende-eeuwse Nederlandse kinderboeken.....	46
4.1 Inleiding.....	46
4.2 Een verkenning: bestaand onderzoek naar dieren in kinderboeken.....	46

4.3 Context van het geanalyseerde materiaal.....	50
4.4 Algemene resultaten.....	52
4.5 Diersparende argumenten.....	54
4.6 Dierkwellende argumenten	62
4.7 Dierbeeld.....	68
4.8 Verschillen tussen diersoorten	75
Hoofdstuk 5 – Conclusie en reflectie.....	82
5.1 Conclusie.....	82
5.2 Reflectie	88
5.3 Dankwoord	88
Literatuur	89
Secundaire literatuur.....	89
Primaire literatuur	93

Hoofdstuk 1 – Introductie en probleemstelling

In het schilderij *An Experiment on a Bird in an Air Pump* van Joseph Wright van Derby, gemaakt in 1768, zien we wat de titel al aangeeft: een vogel in een vacuümpomp. Een wetenschapper haalt de lucht weg, zodat de vogel niet meer kan vliegen. Er is echter meer te zien: er zijn omstanders die aandachtig en bijna verwachtingsvol kijken naar het vogeltje, een jongen rechts in de hoek twijfelt of hij de kooi al moet dichtdoen en rechts in het beeld zien we een bang meisje dat haar hand voor haar ogen heeft. Ze durft niet te kijken, bang om geconfronteerd te worden met het leed van het spartelende vogeltje. Rechts aan de tafel zit een man. Hij kijkt niet naar het vogeltje, maar naar een menselijk schedel in een glas. Het schilderij laat een beeld zien dat we tegenwoordig goed kennen: dieren die we als materiaal beschouwen, waarop geëxperimenteerd mag worden en die we mogen eten, en tegelijkertijd een medeleven met het dier, een diepgewortelde ongemakkelijkheid als we een dier gemarteld zien worden.

Vandaag de dag sterven jaarlijks biljoenen dieren voor menselijke consumptie.¹ Volgens de landbouw- en voedselorganisatie van de Verenigde Naties worden per jaar tussen de 60 en 70 miljard landbouwdieren gefokt, vetgemest en geslacht. Er worden daarnaast jaarlijks 970 miljard tot 2,7 biljoen vissen gevangen, die voornamelijk worden gebruikt voor vismeel, wat weer voer is voor andere dieren, die mensen vervolgens weer consumeren. Er wordt jaarlijks op 115,5 miljoen dieren geëxperimenteerd in laboratoria, waarvan een half miljoen dieren overbodige voorraad zijn en vervolgens – zonder van enig nut te zijn geweest – worden vernietigd. Er worden jaarlijks honderden miljoenen dieren gedood voor de jacht, tientallen miljoen dieren sterven voor de bontindustrie en honderdduizenden stieren sterven in stierengevechten. Zo kunnen we nog wel even doorgaan. Als je de rapporten erop naslaat, blijf je lezen over de gigantische aantallen dieren die wij als mensen consumeren. Het zijn astronomische getallen die we maar moeilijk kunnen bevatten.

¹ Dirk-Jan Verdonk, *Dierenrechten. Elementaire Deeltjes*, 43. (Amsterdam: AUP, 2016), 11-31.

Aan de andere kant leven we ook mee met dieren. We houden van ze. We knuffelen met onze huisdieren, vertroetelen ze en zorgen voor ze alsof het onze eigen kinderen zijn. We zijn over het algemeen tegen dierenmishandeling en worden emotioneel als we onmenselijke, of eigenlijk 'ondierlijke' toestanden zien, bijvoorbeeld in reclames van de dierenbescherming op de televisie. Deze grote paradox, het aan de ene kant ervoor willen zorgen dat dieren een goed leven leiden en aan de andere kant de onverschilligheid als het gaat om het op grote schaal lijden van andere dieren, heeft mij altijd geïnteresseerd. Mensen die van dieren houden en ze ook opeten, hebben een grote portie cognitieve dissonantie nodig om de ambiguïteit in hun argumentatie goed te praten. Deze paradox heeft alles te maken met het heersende dierbeeld, de manier waarop wij mensen naar specifieke dieren kijken, en daar wil ik onderzoek naar doen. Dit kan op veel manieren; vanuit de psychologie kan bijvoorbeeld worden gekeken naar de oorzaken van de cognitieve dissonantie, vanuit de filosofie kunnen ethische dilemma's worden geanalyseerd en vanuit de biologie kunnen menselijke instincten worden bestudeerd. Ik wil echter historisch onderzoek doen. Het dierbeeld dat wij hebben, is alleszins met onze cultuur verbonden, en we moeten dus – om ons huidige dierbeeld te begrijpen – onderzoeken hoe dit in onze cultuur tot stand is gekomen.

1.1 Onderzoeksvragen

Ik wil een bijdrage leveren aan de kennis over het dierbeeld in Nederland door een selectie Nederlandse kinderboeken te onderzoeken die tijdens de Verlichting zijn gepubliceerd. De Verlichting vormt een interessante periode voor dit onderzoek, omdat men zich vanuit zowel cultureel als filosofisch oogpunt probeerde los te ketenen van het heersende dogmatische autoriteitsgeloof. Deze ontwikkeling is terug te zien in het in de inleiding besproken *An Experiment on a Bird in an Air pump*. Het vormt enerzijds een verbeelding van de rede, de cartesische drang naar waarheid op basis van wetenschappelijke experimenten, een nieuwsgierigheid die al het dierenleed overwint. Anderzijds zien we een romantisch beeld, een meisje dat sentimenteel is, dat getroost moet worden, en tevens een lichtgebruik dat een intieme sfeer oproept in lijn

met de romantiek. Het zichtbare oog van de witte kaketoë is precies parallel met de ogen van de wetenschapper, alsof Wright of Derby de tweedracht tussen de verlichte rede en het lijden van de kaketoë duidelijk wilde laten zien.² De nieuwe manier van denken die tijdens de Verlichting ontstond, wordt gezien als een van de grondslagen van de Westerse beschaving. De achttiende eeuw vormt ook de tijd van de eerste kinderboeken in Nederland, al valt hier over te discussiëren, zoals we later zullen zien. Het zijn in ieder geval de eerste kinderboeken die specifiek gericht zijn op kinderen; niet alleen om hen wat te leren, maar ook om hen te amuseren. Het is tevens de eeuw van Rousseau, die er met zijn werk voor zorgt dat er een omslag komt in het denken over kinderen. Zij zijn geen onvolmaakte volwassenen meer, maar kinderen, wat sindsdien wordt gekenmerkt als aparte levensfase. Het is dus de eerste keer dat kinderboeken geschreven worden met het 'kind' als doelgroep. De achttiende-eeuwse kinderboeken vormen hierdoor een interessant onderzoeksobject, omdat schrijvers voor het eerst echt communiceerden met kinderen. Dit leidt mij tot de volgende onderzoeksvraag:

Wat is het dierbeeld dat wordt gepresenteerd in Nederlandse kinderboeken in de periode 1751-1800?

Om deze vraag te beantwoorden maak ik gebruik van de volgende deelvragen:

- 1. Hoe heeft het dierbeeld zich van de middeleeuwen tot de achttiende eeuw ontwikkeld?*
- 2. Met welk doel werden kinderboeken in Nederland in de achttiende eeuw geschreven?*
- 3. Welke diersparende argumenten staan in achttiende-eeuwse kinderboeken?*
- 4. Welke dierkwellende argumenten staan in achttiende-eeuwse kinderboeken?*
- 5. Welke verschillen in het dierbeeld zijn tussen verschillende diersoorten te constateren?*

² Matthew Senior, *A Cultural History of Animals. Vol. 4 - in the Age of Enlightenment* (Oxford: Berg, 2007), 3.

1.2 Theoretische concepten

In dit onderzoek staat één theoretisch concept centraal, dat zo breed is dat een specifieke definitie en verdere operationalisatie vereist is. Dit begrip is dierbeeld. Karel Davids laat in zijn essay *Dieren en Geschiedenis* zien dat het begrip dierbeeld binnen geschiedonderzoek de laatste decennia breder is geworden. Daarvoor was wel historisch onderzoek gedaan, maar werd slechts gefocust op het dierbeeld in de betekenis van "de wijze waarop mensen denken en spreken over dieren of een bepaalde voorstelling maken van de dierenwereld."³ In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van Davids bredere definitie: "Het complete scala aan gevoelens en attitudes die mensen tegenover dieren vertonen en alle vormen van gedrag waarin zij hun houding tot uitdrukking brengen."⁴

Deze dierbeelden kunnen worden geïnterpreteerd aan de hand van verschillende morele posities. Een konijn dat dient als voedsel en niets anders, heeft slechts instrumentele waarde voor de mens. Het wordt gezien als gebruiksmiddel, net als wortels en een bord. In dit onderzoek ligt de focus op het daadwerkelijke dierbeeld, maar soms zullen de morele kaders benoemd worden. Om deze reden lijkt het mij handig nu al te specificeren wat deze morele kaders inhouden. Ik gebruik hiervoor de vier posities die theoloog en ethicus Franck L.B. Meijboom van het Ethiek Instituut & Faculteit Diergeneeskunde aan de Universiteit Utrecht in het essay *Houden van dieren* heeft gedefinieerd.⁵ Hij schetst het volgende continuüm, waarbij de eerste en het vierde punt de uiteinden vormen:

1. Dieren hebben enkel *instrumentele waarde*. Dit houdt in dat dieren geen waarde op zichzelf hebben, buiten de materiele waarde waarbij ze van nut kunnen zijn voor mensen. Het leed van dieren is irrelevant, alles is geoorloofd als ze een bepaalde gebruikswaarde voor de mens kunnen dienen. Dit betekent overigens

³ C.A. Davids, "Dieren en geschiedenis. Benaderingen, bronnen, problemen", *Groniek* 126 (1994): 10.

⁴ C.A. Davids, "Dieren en geschiedenis. Benaderingen, bronnen, problemen", 10.

⁵ Franck L.B. Meijboom, *Houden van dieren, Over morele rechtvaardiging, doelen en waarden bij het houden van dieren* (Universiteit Utrecht, 2012), 4-5.

niet dat dierenmishandeling binnen deze morele positie altijd is toegestaan. Het kan bijvoorbeeld schadelijk zijn voor morele omgang tussen mensen als dieren vaak mishandeld worden. Dierenmishandeling is in dit opzicht dus mensonwaardig en niet dieronwaardig.

2. Dieren hebben morele waarde als *voelende wezens*. Zij kunnen pijn en plezier ervaren, waardoor verder gekeken moet worden dan slechts de instrumentele waarde. Zij krijgen hierdoor een bepaald belang dat hier los van staat, namelijk om niet te lijden. Er moet rekening worden gehouden met het gevoel van het dier.
3. Dieren hebben *intrinsieke waarde*. Zij hebben dierlijke integriteit, die de mens met respect dient te behandelen. Het leven van een dier is een doel op zichzelf. De omgeving met dieren moet niet slechts voorkomen dat dieren pijn lijden, maar ook respect voor de waarde van het dier hebben.
4. Dieren hebben *inherente waardigheid*. Zij zijn – net als mensen – subject van hun eigen leven. Zij kennen bepaalde emoties en gedragingen die we als mensen moeten respecteren, net als we dat bij elkaar doen. Hierin zijn geen gradaties: dier en mens zijn in moreel opzicht gelijk. Zij behoren dus ook rechten te hebben, die de individuele waardigheid van het dier beschermen.

1.3 Relevantie

De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek kenmerkt zich door zowel het onderwerp als de manier waarop het bronmateriaal wordt gebruikt. Historisch onderzoek naar het kinderboek is er wel, maar focust zich voornamelijk op de periode na de achttiende eeuw. Dit onderzoek draagt bij door de periode daarvoor te bestuderen en de gehele achttiende eeuw onder de loep te nemen. Waar deze scriptie zich echter in onderscheidt, is het onderzoek naar het dierbeeld in kinderboeken uit de achttiende eeuw. Eén masterscriptie, *De bescherming van dieren in 'achterlijk' Nederland*, heeft dit in 1989 eerder onderzocht, maar de onderzochte kinderboeken

stammen vooral uit de negentiende eeuw.⁶ Daarnaast is in deze scriptie van Ronald Brouwers alleen naar diersparende argumenten gezocht, terwijl in dit onderzoek ook dierkwellende argumenten worden onderzocht. Dit onderzoek draagt ook bij aan historisch onderzoek met kinderboeken als bronmateriaal. Het laat zien dat het kinderboek naast haar functie als opvoedkundig materiaal en literair werk, ook een middel is om heersende denkbeelden te vangen - en dat het verlichte Nederlandse kinderboek ons daarom een kijkje kan geven in de tijdsgeest van de Verlichting, waarin veel van onze dagelijkse denkpatronen zijn ontstaan.

Naast de wetenschappelijke relevantie is er ook een duidelijke maatschappelijke relevantie aanwezig. De wereldbevolking is binnen tweehonderd jaar van een miljard naar zeven miljard gegroeid, en al deze extra monden moeten gevoed worden. Door de verregaande globalisering, industrialisering en massaproductie is het gebruik van het dier als consumptiemiddel exponentieel gestegen. De cijfers uit de inleiding zal ik hier niet herhalen, maar het mag duidelijk zijn dat het om grote aantallen gaat. Over de gestegen exploitatie van dieren en hun gemarginaliseerde welzijn is geen groot maatschappelijk debat gevoerd. Dit kan te maken hebben met wat de Nederlandse filosoof Floris van den Berg de struisvogeldrogreden noemt, namelijk dat mensen het niet willen weten en er juist moeite voor doen om onwetend te blijven.⁷ Geveinsde of niet geveinsde onwetendheid, het betreft levende wezens, dus is mijn overtuiging dat het broodnodig is dat we hier een debat over voeren, of in ieder geval inzicht krijgen in hoe ons denken over dieren tot stand is gekomen. Een expliciet voorbeeld van deze relevantie is te vinden in de Nederlandse wet en hoe we deze tot uiting brengen. Daar staat in dat de intrinsieke waarde van het dier moet worden erkend. Dit houdt volgens artikel 1.3.3 onder andere in dat dieren in elk geval gevrijwaard zijn van dorst, honger, onjuiste voeding, pijn, verwonding, ziektes, angst en chronische stress, maar ook

⁶ Ronald Brouwers, *De bescherming van dieren in 'achterlijk' Nederland : veranderende mentaliteit ten aanzien van dieren: een onderzoek in kinderboeken* (Rotterdam, 1989).

⁷ Floris van den Berg, *De vrolijke veganist. Ethiek in een veranderende wereld* (Antwerpen: Houtekiet, 2013), 212-220.

beperking van hun natuurlijke gedrag.⁸ Stel dat we als samenleving tot inkeer komen dat het gevangen houden, doden en consumeren van bepaalde dieren een vorm is van deze 'beperking van natuurlijk gedrag', dan zijn we op dit moment dagelijks veelvoudig in overtreding. Kortom: een geschiedenis over hoe ons denken over dieren tot stand is gekomen, is zeer relevant en dit onderzoek poogt daar een steentje aan bij te dragen.

1.4 Methodologie: het kinderboek als primaire bron

De primaire bronnen die in dit onderzoek centraal staan, zijn Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw. Het kinderboek vormt een interessante bron voor historisch onderzoek. Volwassenen worden 'gedwongen' hun moraal op een duidelijke manier op te schrijven, zodat het begrijpelijk is voor kinderen. Voor deze masterscriptie is het niet realistisch alle Nederlandse kinderboeken die tijdens de Verlichting zijn gepubliceerd te analyseren. Daarom beperk ik mij tot de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. De bibliotheek beschikt over een collectie kinderboeken uit Nederland met meer dan 195.000 titels, en online naslagwerken van Google Books, Delpher en earlydutchbooksonline.nl.

Ik focus mij op kinderliteratuur, ook al gebruik ik in dit onderzoek voornamelijk de term 'kinderboeken'. De tijdsspanne in historisch onderzoek is vaak ingewikkeld, omdat er geen rationele scheidingslijn bestaat. Er vallen altijd werken buiten de selectie die toch interessant zijn. Toch heb ik voor een redelijk arbitraire indeling gekozen, namelijk de tweede helft van de achttiende eeuw, dus 1751-1800.

Belangrijk bij selectie van de kinderboeken was dat ik niet selectief zocht naar specifieke kinderboeken met dieren erin of specifiek naar kinderboeken waarvan ik bij voorbaat wist dat er kwalificaties over dieren in stonden. Dit zou de wetenschappelijke methode van het onderzoek ondermijnen en geeft een vertekende weergave. Om een selectie te maken, heb ik gebruik gemaakt van de *Bibliografie van Nederlandse school-*

⁸ "Wet dieren. Gelden vanaf 01-02-2015 t/m heden", Overheid.nl, geraadpleegd 25 januari, 2018, <http://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2015-02-01>.

en kinderboeken 1700-1800 van Piet Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets.⁹ Dit is de meest volledige bibliografie met betrekking tot Nederlandse kinderboeken uit de in de titel genoemde periode. Er zijn veel categorieën in dit werk die voor dit onderzoek minder relevant zijn. Zo bestaan de eerste hoofdstukken uit boeken met betrekking tot het alfabet, Nederlandse taal en spelling, Franse en Engelse taal, Latijn en Griekse taal en rekenen, meetkunde en astronomie. De verwachting is hier weinig over dieren in te vinden. Relevanter zijn de thema's die verhalend zijn of specifiek over natuur- of dierkunde gaan. Gekozen is voor hoofdstuk 7 van de bibliografie: *Kennis der Natuur*.¹⁰ In totaal staan hier 42 werken in. In werkelijkheid zijn er meer, maar de auteurs hebben ervoor gekozen om werken waar verschillende delen van bestaan onder één nummer te scharen. De boeken die beschikbaar waren in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag of die gedigitaliseerd waren zijn gebruikt. In de bibliografie staan meerdere drukken en edities genoemd per titel. Er is gekozen om per bron één versie te kiezen. Waar mogelijk is de eerste druk gekozen, vervolgens de tweede, derde, enzovoort. Zes werken waren niet beschikbaar in zowel de Koninklijke Bibliotheek als in Google Books, Delpher, earlydutchbooksonline of elders online en zijn dan ook niet geanalyseerd. In totaal zijn 25 werken geanalyseerd, wat uitkomt op 5557 bestudeerde pagina's. Hiervan zijn veertien via Google Books benaderd, één via Delpher, één via earlydutchbooksonline en negen in de Koninklijke Bibliotheek geanalyseerd.

Historicus Karel Davids schreef in het artikel uit de *Groniek* dat er in principe twee manieren zijn om de geschiedenis van dieren te benaderen.¹¹ De eerste manier is die van de natuurlijke historie, waarbij de nadruk ligt op de ontwikkeling van het dier zelf. De tweede manier is de antropocentrische geschiedenis, waarbij wordt gelet op de rol van dieren in het denken, voelen en handelen van mensen. Deze tweede vorm, wat de focus is van dit onderzoek, kan ook weer worden uitgesplitst in twee vormen.

⁹ Piet Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800* (Waanders Uitgeverij, 1997)

¹⁰ Piet Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800*, 82-94.

¹¹ Davids, "Dieren en geschiedenis", 9-10.

Er kan enerzijds onderzoek gedaan worden naar de omgang met dieren om een bepaalde maatschappelijke context te verklaren, anderzijds kan onderzoek worden gedaan naar het veranderende dierbeeld vanuit een bepaalde maatschappelijke context. In dit onderzoek staat laatstgenoemde methode centraal.

De onderzoeksmethode die ik gebruik is een *kwalitatieve inhoudsanalyse*. Hierbij wordt het ruwe materiaal bekeken vanuit de communicatiefunctie. Het is dan ook een interpretatieve methode, waarbij een bepaalde betekenisstructuur uit de primaire bronnen wordt geconstrueerd. Er ligt altijd een probleem op de loer bij een dergelijke inhoudsanalyse, wat bekend staat als het betekenisprobleem. De fout die vaak wordt gemaakt, is dat de onderzoeker zijn eigen betekenissen toeschrijft aan die van de oorspronkelijke auteur en zo zijn eigen waarheden creëert. In dit onderzoek is dit minder relevant, omdat het dierbeeld wordt beschreven – er worden geen conclusies gedaan over de mate waarop dit van invloed was op de ontvangers van de informatie, namelijk de kinderen. Voor toekomstig onderzoek zou dit echter een interessant onderwerp zijn.

1.4 Opzet

In hoofdstuk 2 wordt een korte geschiedenis van het dierbeeld gegeven. Dit begint in de middeleeuwen. Er wordt beschreven hoe er in de middeleeuwen met dieren werd omgegaan. Er worden voorbeelden gegeven van dierspelen in de middeleeuwen en de daaropvolgende eeuwen. De focus ligt vooral op de verandering: de kwellende dierspelen zijn door de eeuwen heen grotendeels afgeschaft. Dit is getracht te verklaren door middel van het civilisatieproces, met een veranderend dierbeeld als gevolg. Ten slotte wordt stilgestaan bij historisch onderzoek naar dieren.

In hoofdstuk 3 wordt een korte geschiedenis van het kind gegeven. Er wordt stilgestaan bij de ontwikkeling van het concept 'kind'; de verschillende fases die tegenwoordig gebruikelijk zijn bij de ontwikkeling van een kind zijn niet zo vanzelfsprekend als velen denken. Daarnaast wordt stilgestaan bij het ontstaan van het

kinderboek. Dit ligt grotendeels in de achttiende eeuw, maar in dit hoofdstuk komen ook de werken voor kinderen van vóór de achttiende eeuw aan bod.

In hoofdstuk 4 worden de resultaten van het onderzoek uiteengezet. Er zijn in totaal 25 natuurhistorische kinderboeken uit de tweede helft van de achttiende eeuw geanalyseerd. Respectievelijk worden de algemene resultaten, diersparende argumenten, dierkwellende argumenten, dierbeeld en verschillen tussen diersoorten genoemd.

In hoofdstuk 5 volgen de conclusie en reflectie. Er wordt antwoord gegeven op de hoofdvraag en de deelvragen. Daarnaast wordt gereflecteerd op deze thesis en worden mogelijkheden voor vervolgonderzoek geschetst. Ten slotte volgt een dankwoord.

Hoofdstuk 2 – Een veranderende mentaliteit ten opzichte van dieren

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt gekeken hoe het dierbeeld door de tijd heen is veranderd. We beginnen bij de middeleeuwen, waarbij wordt geschetst hoe er in die tijd werd gedacht over dieren. Vervolgens worden verschillend dierspelen uiteengezet, die niet alleen in de middeleeuwen werden uitgevoerd, maar ook in de daaropvolgende eeuwen. Vervolgens wordt een uitstap gemaakt naar het civilisatieproces van Norbert Elias en wordt het dierbeeld in die achttiende eeuw uiteengezet. Ten slotte wordt gekeken naar historisch onderzoek over dieren.

2.2 Middeleeuwse omgangsvormen

Velen van ons zijn bekend met het bijgeloof over de zwarte kat. Het verschilt per cultuur, maar over het algemeen betekent een overstekende zwarte kat, in termen van bijgeloof, dat de waarnemer een vreselijk ongeluk te wachten staat. Sommigen geloven dat zwarte katten demonen zijn, anderen dat ze de duivel zijn. Dit bijgeloof vindt zijn oorsprong in de middeleeuwen, toen algemeen werd aangenomen dat heksen en demonen bestonden en konden transformeren in een zwarte kat (naast vele andere dieren en voorwerpen).¹² Er waren in die tijd ook sceptici, maar die weerspraken slechts de daadwerkelijke transformatie. Zij geloofden dat heksen en demonen de zintuigen van mensen bespeelden, waardoor het slechts leek alsof een ander wezen hen de stuipen op het lijf jaagde.¹³ Bijgeloof is wellicht een anachronistische term in deze context, want het denken in de middeleeuwen was doordrongen van magie, tovenaars, heksen en demonen, tezamen met christelijke dogma's. Dit gold ook voor dieren. Niet voor niets beschrijft letterkundige Jan Ziolkowski middeleeuwse dieren als: "the vocabulary in the language of creation by which God communicates in material form

¹² James Serpell, "Domestication and history of the cat." *The domestic cat: The biology of its behaviour* (2000): 187.

¹³ Jeffrey Burton Russell, *Witchcraft in the middle ages* (Cornell University Press, 1972), 237

what exists immaterially.”¹⁴ Bijgeloof is in dezen dus misplaatst, aangezien het voor waar werd aangenomen. In lijn met het christelijke wereldbeeld stonden mensen in de middeleeuwen ook boven dieren. Dit botste uiteraard met de tot dieren vermomde heksen en demonen, maar dit was kenmerkend voor het middeleeuwse denken. Er was altijd de vraag of een natuurlijke gebeurtenis door God of door demonen werd veroorzaakt.

Veel mensen waren niet geletterd en het was pas ver in de late middeleeuwen dat de boekdrukkunst werd uitgevonden. Toch werd het woord van God verspreid, in het begin mond-tot-mond en later door kopieën van de Bijbel. De kerk beheerste de politiek en de samenleving. Het is dan ook niet vreemd dat mensen dachten per definitie boven dieren te staan, aangezien God in de Bijbel op de eerste bladzijden – nadat hij respectievelijk de aarde, hemel, water, groen, sterren en dieren creëerde – het volgende bedacht: “God zei: ‘Laten wij mensen maken die ons evenbeeld zijn, die op ons lijken; zij moeten heerschappij voeren over de vissen van de zee en de vogels van de hemel, over het vee, over de hele aarde en over alles wat daarop rondkruipt.’”¹⁵ Een krachtig statement, dat de mensen in de middeleeuwen in hun gebruiken ook uitdroegen. Dieren werden naast opgegeten, ook mishandeld en gebruikt in tal van rituelen en spellen, om te bewijzen dat het dier daadwerkelijk ondergeschikt aan de mens was.¹⁶ De filosoof en theoloog Thomas van Aquino schreef in zijn invloedrijke werk *Summa Theologica* het volgende over het lot van dieren: “According to the Divine ordinance the life of animals and plants is preserved not for themselves but for man. (...) Dumb animals and plants are devoid of the life of reason where to themselves in motion; they are moved, as it were by another, by a kind of natural impulse, a sign of which is that they are naturally enslaved and accommodated to the uses of others.”¹⁷

¹⁴ Jan Ziolkowski, *Talking animals: medieval Latin beast poetry, 750-1150* (University of Pennsylvania Press, 1993), 34.

¹⁵ Debijbel.nl, *Genesis. De schepping van de hemel en aarde*.

[<https://www.debijbel.nl/bijbel/NBV/Genesis-1>], geraadpleegd op 16 juni 2018.

¹⁶ Karl Steel, *How to Make a Human: Animals and Violence in the Middle Ages* (The Ohio State University Press, 2011), 1-11.

¹⁷ Thomas van Aquino, *Summa Theologica, Volume 3* (Cosimo, 2007), 1460.

Dit idee, dat dieren en planten ondergeschikt zijn aan de mens, gelegitimeerd door het christelijke geloof, is kenmerkend voor de gehele middeleeuwen. Dit betekent niet dat er niet voor dieren gezorgd werd. Mensen waren vaak afhankelijk van de dieren die ze bezaten. De boeren waren voor hun inkomen en eten afhankelijk van hun vee en ridders moesten een paard hebben dat in goede conditie was. In de vroege middeleeuwen sliepen ridders zelfs met hun paard in één vertrek.¹⁸

Toch vindt er een verandering in het dierbeeld plaats, of beter gezegd: in het mensbeeld. In *The Beast Within. Animals in the Middle Ages* beschrijft historicus Joyce Salisbury een ontwikkeling in het denken over dieren tussen het begin en einde van de middeleeuwen.¹⁹ Waar in het begin van de vijfde eeuw de bovenstaande scheiding tussen mensen en dieren duidelijk naar voren kwam, was dit onderscheid in de vijftiende eeuw niet zo helder meer. Het verschil tussen mens en dier vervaagde, meer dan mensen zelf wilden. De kerk protesteerde tegen dit idee. In lijn met de denkbeelden van theoloog Augustinus van Hippo uit de vijfde eeuw en Thomas van Aquino vonden zij dat de mens los stond van het dier. Om dit te accentueren, observeerden ze het seksleven van dieren en stelden regels op voor mensen om het anders te doen. Zo probeerden ze de dierlijke instincten van mensen in toom te houden, of eigenlijk te ontkennen.²⁰ Er ontstonden geboden over hoe men de liefde moest bedrijven. De kerk had over alle aspecten van de daad wel een mening. Het moest sober zijn, slechts ter voortplanting – men mocht al helemaal niet te koop lopen met seksuele verlangens. Het idee dat de mens toch meer op een dier leek dan in eerste instantie werd gedacht, weerhield de mens niet een wrede houding tegenover dieren aan te nemen, wat te zien is in de dierenspelen die in de late middeleeuwen ontstonden.

Welke positie ten opzichte van dieren in de middeleeuwen ook wordt gekozen, de dieren zelf komen er niet goed vanaf. Of ze worden verketterd omdat zij demonen

¹⁸ Jos van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Meppel, 1968), 83.

¹⁹ Joyce Salisbury, *The beast within: Animals in the Middle Ages* (Routledge, 2012), 2-10.

²⁰ Joyce Salisbury, *The beast within: Animals in the Middle Ages*, 61-65.

zijn, of ze worden gebruikt voor voedsel, seks en vermaak, zonder enig begrip voor het welzijn van het dier zelf, omdat het ondergeschikt is aan de mens. Het zal nog eeuwen duren voor dit beeld begint te verschuiven, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien.

2.3 Volksvermaak

In de middeleeuwen werden dieren in de meeste gevallen slechts gebruikt vanwege hun materiële waarde voor mensen. Het populaire idee heerst dat deze 'donkere tijden' barbaars waren en de daaropvolgende eeuwen niet. Dit kan echter worden afgedaan als kortzichtig, zeker als het gaat over diergebruiken. Ondanks een toename in 'beschaving' door het zogenaamde civilisatieproces vanaf de late middeleeuwen tot nu (paragraaf 2.4), zien we tot in de twintigste eeuw volksvermaken terugkomen waarin het leed van dieren een rol in speelt.

"Vermaak is zoo oud als 't menschdom", zo luidt de eerste zin van het eerste hoofdstuk van het werk *Volksvermaken* dat de oud-schooldirecteur en geschiedkundig schrijver Jan ter Gouw publiceerde in 1871.²¹ Ter Gouw heeft het niet slechts over vermaken waarbij men zelf fysieke handelingen moet uiten, zoals dansen en spelletjes, maar schrijft ook over 'kijkvermaken'. Een voorbeeld is de kermis, waarbij mensen met attracties en kramen rondtrekken en mensen zelf kunstjes uitvoeren of dit met dieren doen. De eerste kermissen waren er in Nederland al in de elfde eeuw, maar Ter Gouw schrijft specifiek over de kermissen in de tijd waarin hij zelf leefde, het tweede kwart van de negentiende eeuw. Hij schrijft:

Aan 't hoofd dier vermaken zien wij, in alle steden en dorpen, de Kermis, die overal met onbedwongen vrolijkheid en luidruchtigheid gevierd wordt, en waar alle standen deel aan nemen; het gemeen met een uitgelatenheid en opgewondenheid, die meermalen de verbazing der vreemdelingen opwekt.²²

²¹ Jan ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem: Erven F. Bohn, 1871), 10.

²² Jan ter Gouw, *De volksvermaken*, 79.

Bepaalde optredens waren heel het jaar door te zien, zoals goochelaars, vuurvreters, acrobaten, poppenkasten en liedjeszangers. Op elke marktdag was er in de steden een kleine kermis. Dieren speelden een belangrijke rol bij de kermissen, waarbij vaak ook wreedheden tegen de dieren werden begaan. Zo hadden vele steden en dorpen bijvoorbeeld jaarlijkse Schuttersfeesten, "waarbij volgens een eeuwenoud gebruik, naar den vogel geschoten wordt."²³ Er wordt verder niets over gezegd, dus kan dit overkomen alsof er niet is stilgestaan bij het leed van het dier. Dit zou echter een vertekenend beeld zijn, want over dierenleed werd in de negentiende eeuw wel degelijk nagedacht, ook op de kermissen, zo schrijft Ter Gouw:

Wel begint men het katknuppelen en ganstrekken ook op de boerekermissen al wat wreedaardig te vinden; maar 't gaat er daarom niet minder jolig en dartel toe. In plaats van een kat gaat een bal of turf in de ton, en in plaats van een levende gans trekt men een doode.²⁴

Er worden in dit citaat een aantal spelen genoemd die men destijds niet meer vindt kunnen en dus zijn aangepast. Om meer inzicht te krijgen in deze dierkwellende spelen, zullen de twee genoemde volksvermaken, het katknuppelen en het ganstrekken, verder worden toegelicht.

Katknuppelen

Het katknuppelen werd voornamelijk gedaan in Noord-Holland en in de hoger gelegen provincies. Er werd een kat in een houten ton gestopt, waarop de ton tussen twee bomen aan een touw werd gehangen. In een rij voor de ton stonden de deelnemers, daaromheen het publiek. De deelnemers sloegen vervolgens met knuppels tegen de houten ton, totdat deze op den duur uit elkaar viel en de kat – die tijdens het hele spel keihard krijste – door het publiek heen wegschoot. Het vermaak zat hem er ook deels in dat er altijd een kans was dat de kat in de kleding van een omstander schoot. Het

²³ Idem.

²⁴ Idem.

spel werd ook wel gedaan door het van een afstand gooien van knuppels.²⁵ Bij het katknuppelen werden de dieren niet vermoord, zoals wel het geval is bij het katbranden. Dit is een vorm van katknuppelen, alleen werd er niet op de ton geslagen, maar een vuur onder aangestoken. De katten werden ook wel in zakken opgehangen of in het vuur gegooid. Deze vorm werd vooral in Frankrijk toegepast op grote evenementen. Het had een hoffelijke status; het waren vaak leden van het hof die de eer kregen het vuur aan te steken.²⁶ Zowel het katknuppelen als katbranden werden uitgevoerd voor vermaak en er werd dan ook ronduit bij gelachen. Over het katbranden schrijft historicus Robert Darnton:

Although the practice varied from place to place, the ingredients were everywhere the same: a "feu de joie" (bonfire), cats, and an aura of hilarious witch-hunting. Wherever the scent of burning felines could be found, a smile was sure to follow.²⁷

In "De Speelwagen", een geïllustreerd maandblad uit Friesland dat tien jaargangen heeft gekend in de periode 1946-1955, wordt geschreven dat in de periode van het verschijnen van het blad nog wel katknuppelen plaatsvindt, maar met een 'imitatiekat': "Ongeveer gelijktijdig met het verbod van het palingtrekken werd een bepaling uitgevaardigd tot beteugeling van het katknuppelen, omdat men in beide spelen zich onledig hield met ernstige dierenmishandeling."²⁸ ²⁹ Het spel moest moderner en beschaafder. Friesland was hier echter heimelijk laat mee. In Westzaandam werd in 1713 een aparte verbodsbepaling uitgevaardigd tegen het katknuppelen. Daaropvolgend werd in 1746 het katknuppelen in de dorpen van Watterland strafbaar.³⁰ Hiermee was het lugubere kattenspel echter nog niet over. Er kwam pas in 1880 een algemeen verbod, door een succesvolle lobby van de in 1864 opgerichte

²⁵ Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, *katknuppelen* (<https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/page/2355/katknuppelen>), geraadpleegd op 14 augustus 2018.

²⁶ Robert Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* (Basic Books: 2009), 78-84.

²⁷ Robert Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, 84.

²⁸ Johannes Kuiper, "Katknuppelen in West-Friesland" in *De Speelwagen*, 3, 11 (1948): 341-343.

²⁹ Johannes Kuiper, "Katknuppelen in West-Friesland", 342.

³⁰ Karel Davids, *Dieren en Nederlanders: Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht: Matrijs, 1989), 31-32.

Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren.³¹ Op 25 mei 1880 verscheen de *Nuttige dierenwet* in het Staatsblad en sindsdien is dierenmishandeling een strafbaar feit.

Ganstrekken

“Stop de barbaarse traditie die ganstrekken heet”, zo luidt een opinieartikel op de website JOOP.³² Opvallend is dat het niet een eeuwenoude publicatie betreft, maar gepubliceerd is in het jaar van dit schrijven, 2018. Het is een evenement dat nog steeds plaatsvindt. Het is echter al eeuwen oud; de eerste geschreven bronnen waarin ganstrekken voorkomt, zijn gepubliceerd in de dertiende eeuw.³³ Karen Stoers, de auteur van het opinieartikel, is hoofdredacteur van de website *AnimalsToday.nl* en strijd tegen de jaarlijkse traditie in Grevenbrink, dat ligt in de Limburgse gemeente Sittard-Geleen. Het is op dit moment de enige gemeente waar het spel nog gehouden wordt. Er is niet veel veranderd ten opzichte van het spel in de middeleeuwen, behalve dat er nu een dode gans hangt. De gans wordt speciaal voor dit evenement gedood. Ondersteboven hangt de gans aan een touw, terwijl mannen te paard er onderdoor rijden en de kop van de gans proberen af te trekken. Het wordt ook wel vanuit het water uitgevoerd, de deelnemers bevinden zich dan in een boot. In het in 1869 gepubliceerde werk *De Oude Tijd* van de Nederlandse uitgever A.C. Kruseman wordt dit schouwspel beschreven:

De arme gans hangt hier aan een touw gebonden boven 't water. Twee flinke roeiers geven met alle kracht een stevige vaart aan de schuit, onder begeleiding van de muziek van tamboer en pijper. Een planken schot achter op de schuit biedt den kampvechter eenige meerdere ruimte, om zijn sprong te kunnen nemen.³⁴

De deelnemer moet uit de boot springen, anders kan hij niet bij de hals van de gans. Als het hem lukt om de kop van de gans te trekken, heeft hij het spel gewonnen:

³¹ Karel Davids, *Dieren en Nederlanders: Zeven eeuwen lief en leed*, 32.

³² Karen Soeters, *Stop de barbaarse traditie die ganstrekken heet* (<https://joop.bnnvara.nl/opinies/stop-barbaarse-traditie-ganstrekken-heet>), geraadpleegd op 14 augustus 2018.

³³ Jo van der Sluys, *History van het ganstrekken en aanverwante volkstradities* (2011), 7-8.

³⁴ A.C. Kruseman, *De Oude Tijd* (Haarlem: 1869), 305-306.

De boer, die haar nu gevat heeft, klemmt zich met alle macht aan het beest. Al ontglipt hem de schuit ook al, hij blijft hangen en zal niet loslaten voor hij met zijn buit, den met vet of zeep besmeerden ganzenkop, naar beneden in 't water tuimelt, zoals zijn voorgangers, minder gelukkig dan hij, de overwinnaar, ook al hebben gedaan.³⁵

Tot de tweede helft van de achttiende eeuw werd dit met een levende gans gedaan. Tot in de twintigste eeuw was het spel met een levende gans nog toegestaan, maar het werd steeds minder gebruikelijk. Andere dierspelen met levende dieren waren al verboden door invoering van de *Nuttige dierenwet* en het vermoeden was dat dit er ook onder zou vallen. Aangezien het ganstrekken op vergunning moest, was het een zaak voor de bestuursrechter.³⁶ Rond 1930 werd het spel met een levende gans als onnodig wreed beschouwd en werden vergunningen niet meer toegekend.

Deze twee voorbeelden gaan over een bepaalde vorm van dierenmishandeling ter vermaak van mensen. Er zijn ook nog twee andere soorten dierspelen die hier niet zijn genoemd, de zogenaamde diereengevechten. Dit speelt zich af tussen mens en dier, zoals bij het stierenvechten, of tussen dieren, zoals het hanengevecht. Er zal hier echter niet verder op specifieke volksvermaken worden ingegaan, een andere vraag is interessanter voor dit onderzoek: waarom zijn de volksvermaken waarbij dieren werden gemarteld langzaam afgeschaft? Hoe kan deze verandering worden geduid? In de volgende paragraaf wordt getracht deze vraag te beantwoorden aan de hand van het civilisatieproces. Eerst nog kort terug naar Jan ter Gouw, die eigenlijk niet snapt waarom specifiek de kwellende dierspelen worden afgeschaft:

Men schrijft traktaatjes tegen de kermis, en beschermt de dieren; maar verdringt elkaâr om te zien, hoe een menschenleven aan een zijden draad gehangen wordt! Noemt gij dit ook 'veredeling van 't volksvermaak'?³⁷

³⁵ A.C. Kruseman, *De Oude Tijd*, 306.

³⁶ Eugénie de Bordes, *Dieren in het geding: een juridisch-historische analyse van het verbod op dierenmishandeling* (Universiteit Utrecht: 2010), 81.

³⁷ Jan ter Gouw, *De volksvermaken*, 94.

Hij noemt dit vervolgens de "parodie der beschaving." Hoe beschaafder het publiek, hoe leuker ze het vinden om naar mensen te kijken die hun leven riskeren zoals bij een koordanser of een leeuwentemmer. Niet omdat ze het knap vinden, zo denkt Ter Gouw, maar omdat er altijd een kans is dat er iets gruwelijks gebeurt. Wat beschaving eigenlijk is, lezen we in de volgende paragraaf.

2.4 Civilisatieproces

Het populaire idee heerst dat deze 'donkere tijden' barbaars waren en de daaropvolgende eeuwen niet. Dit kan in dit geval echter worden afgedaan als kortzichtig, zeker als het gaat over diergebruiken. We zien, zoals in de vorige paragraaf weergegeven, tot in de twintigste eeuw volksvermaken terugkomen waarin het leed van dieren een rol in speelt. Daarnaast hebben we nog nooit zoveel dieren geëxploiteerd dan dat we nu doen. Het is tegenwoordig echter taboe geworden om een dier in de openbaarheid kwaad te doen. Het slachten van dieren gebeurt achter de grote, hoge muren van de slachterijen, waar niemand het kan zien. Toch zien we onze huidige westerse samenleving als beschaafd, in tegenstelling tot de samenlevingen in de middeleeuwen. Wat houdt dat eigenlijk precies is, dat we beschaafder zijn geworden?

Dit was ook de vraag die socioloog Norbert Elias zichzelf stelde. Hij constateerde dat menselijke gedragsstandaarden door de eeuwen heen veranderen en dat wat in de middeleeuwen normaal was, in de twintigste eeuw vreemd en zelfs verboden was. In zijn werk *Über den Prozess der Zivilisation* analyseert hij door middel van etiquetteboeken de gedragscodes van de westerse samenleving vanaf de dertiende tot de achttiende eeuw. Het doel is erachter te komen waarom zij zichzelf als meer beschaafd ziet dan haar middeleeuwse voorlopers en andere buurlanden. Deze periodisering was bijzonder in sociologisch onderzoek. Het was ook een bewuste keuze van Elias; in een later essay hekelt hij de korte termijn visie die veel sociologen aan het einde van de twintigste eeuw erop nahouden. De mensheid heeft een gigantische ongeplande groei doorgemaakt, zo schrijft hij, met grote veranderingen tot gevolg. Waar mensen eerst in kleine stammen leefden, werden ze op den duur gedwongen

grote groepen te vormen, sociale entiteiten van zelfs miljoenen mensen bij elkaar: "The whole way of life of humans has changes in the course of this process. One can see here in a nutshell, as it were, why a theory of society prompted by different political ideals of twentieth-century industrial societies and presented as a universal theory of human societies can have only very limited cognitive value."³⁸

In het woord 'beschaving' komt het westerse zelfbewustzijn tot uitdrukking, stelt Elias in het eerste deel van *Het Civilisatieproces*.³⁹ Het kan ook worden gezien als een vorm van nationaal bewustzijn, de verzamelnaam voor alles wat zij, de beschaving, voor hebben op primitieve samenlevingen. De westerse beschaving is in de loop van de tijd zelfbewuster geworden. Mensen weten hun eigen emoties beter te beteugelen en krijgen een grotere vorm van zelfcontrole. Dit psychologische effect komt voort uit grote maatschappelijke veranderingen en veranderende machtsverhoudingen. Eén van deze is de opkomst van de natiestaat. In het feodale stelsel van de middeleeuwen was het aan de mensen zelf om zich te beschermen. Er was geen centraal gezag die bepaalde hoe en wanneer geweld gepleegd mocht worden. Er was een krijger die heerste over een specifiek gebied; regels met betrekking tot geweld waren er al helemaal niet. Hetzelfde gold voor de financiën: de landheer bepaalde hoeveel het land kostte, verder moesten de bewoners het zelf uitzoeken. Tijdens de eerste vormen van staatsvorming was de koning niets anders dan een landheer met een groot gebied. "De drager van de koningskroon was hier aanvankelijk niets anders dan een groot feodaal heer. De machtsmiddelen die hem ter beschikking stonden waren nog zo gering dat middelgrote en zelfs vele kleine feodale heren zich gezamenlijk met succes tegen hen konden verzetten", schrijft Elias.⁴⁰ In de loop van de tijd trad steeds meer monopolievorming op, wat grotere veranderingen teweegbracht "De vrije beschikking over militaire machtsmiddelen is aan individuen ontnomen; die is voorbehouden aan

³⁸ Norbert Elias, "The retreat of sociologists into the present." in *Theory, Culture & Society* 4.2-3 (1987): 223-247.

³⁹ Norbert Elias, *Het civilisatieproces: sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (Boom Koninklijke Uitgevers, 2001), 27.

⁴⁰ Norbert Elias, *Het civilisatieproces*, 420.

een centraal gezag, wat voor dat ook moge hebben, en hetzelfde geldt voor het heffen van belastingen.”⁴¹ De strijd gaat niet meer om het tenietdoen van de ontstane machtsmonopolie, maar wie de macht heeft binnen het apparaat. Of anders gezegd: hoe de posities in de samenleving en de lusten en lasten daarbinnen verdeeld moeten worden. Door dit proces raken mensen steeds meer verbonden met elkaar. Elias noemt dit het vervlechttingsmechanisme. Mensen werden afhankelijk van elkaar en de staat: “Uit deze vervlechting, uit de interdependentie van mensen, ontstaat een ordening van heel specifieke aard, een ordening die dwingender en sterker is dan de wil en het verstand van de afzonderlijke mensen die deze vervlechting vormen.”⁴² De vervlechting tussen mensen ligt ten grondslag aan het civilisatieproces. Het is geen rationeel proces, geen bewust ontwerp. Het is eerder een blind proces dat blijft voortgaan door de onderlinge verbintenissen tussen mensen.

De interdependentie wordt steeds groter, aangezien maatschappelijke functies steeds gedifferentieerder worden, zo stelt Elias.⁴³ Er treedt bij individuen zelfdrang op, aangezien “de enkeling wordt gedwongen zijn gedrag steeds gedifferentieerder, steeds gelijkmatiger en stabiel te reguleren.”⁴⁴ Gedragsregels werden strenger en gedetailleerder. De emoties van individuen worden hierdoor ook beteugeld. Waar zij in middeleeuwse samenlevingen hun emoties direct konden uiten, wordt dit door maatschappelijke controle steeds minder. Als een persoon in de middeleeuwen woedend was, kon hij bijvoorbeeld naar een persoon lopen en deze doden, zonder dat een groot collectief hier iets over te zeggen had. Naarmate er meer sociale en maatschappelijke controle is, wordt de persoon steeds meer gedwongen zijn emoties in de hand te houden. In de woorden van Elias: “Door de interdependentie tussen grote groepen mensen en doordat het fysieke geweld daarbinnen is uitgeschakeld, ontstaat een maatschappelijke apparatuur waarin voortdurend de dwangen van mensen op

⁴¹ Idem, 435.

⁴² Idem, 581.

⁴³ Idem, 583.

⁴⁴ Idem, 583.

elkaar worden omgezet in zelfdwangen.”⁴⁵ De verschillen in gedragingen worden steeds kleiner. Contrasten nemen steeds meer af, de variaties binnen het toegestane gedrag worden steeds groter. Door de veranderende machtsverhoudingen en de steeds grotere verwevenheid ontstaan er steeds meer gedragsregels. Deze regels bouwen voort op oudere gedragsregels en zijn continu aan verandering onderhevig. Voorschriften over hoe te gedragen, ontstaan vaak in de hogere klassen van de maatschappij, waarna deze doorsijpelen naar de klassen eronder.⁴⁶ Een voorbeeld hiervan is de manier waarop vlees wordt geconsumeerd. In de middeleeuwen was het slechts voor de hogere klassen gebruikelijk om vlees te eten. Voor de lagere klasse was het te duur, vee kon beter gebruikt worden om te fokken en door te verkopen. Wanneer men vlees at, dan werd het op tafel in grote hompen gesneden en vervolgens uitgedeeld.⁴⁷ Langzaam veranderde deze methode: het werd normaal dat de herkomst van het dier juist niet helder was op bord. Mensen werden steeds fijngevoeliger en kregen een onbehaaglijk gevoel bij het zien van een dood dier. Elias verklaart deze ontwikkeling onder andere door de steeds kleinere gezinseenheden per huishouden, het buitenshuis plaatsen van productie- en verwervingsbezigheden en het uitbesteden van vlees-gerelateerde werkzaamheden.⁴⁸ Er is ook nog een andere reden voor de verandering van de psyche, betoogt Elias. Kenmerkend voor het civilisatieproces is dat met al datgene wat geassocieerd wordt met ‘dierlijke trekken’ tracht terug te dringen.⁴⁹ Elias verwoordt het als volgt: “Het ontleden van hele dieren hoorde er, zoals de voorbeelden laten zien, eertijds in het maatschappelijke leven van de bovenlaag gewoon bij. Geleidelijk aan gaat men het dan steeds pijnlijker vinden om het te zien. Het trancheren zelf verdwijnt niet, omdat het dier immer in stukken moet worden gesneden, wil met het eten. Maar dat wat pijnlijk is geworden, wordt *achter de coulissen van het maatschappelijke leven geplaatst*. Specialisten leveren het af in de winkel of de

⁴⁵ Idem, 595.

⁴⁶ Idem, 604-605.

⁴⁷ Idem, 182-183.

⁴⁸ Idem, 184.

⁴⁹ Idem, 186.

keuken. Het zal steeds opnieuw blijken dat dit afzonderen, dit 'achter de coulissen plaatsen' van wat pijnlijk is geworden, kenmerkend is voor het civilisatieproces."⁵⁰

Er is ook kritiek op de theorie van Elias. De grootste vorm van kritiek, onder andere geuit door de Amerikaanse socioloog Charles Tilly, vormt het verwijt dat hij zich schuldig maakt aan teleologie, een filosofische leer waarbij gezocht wordt achter het doel der dingen.⁵¹ Deze beschuldiging kent twee kanten. De eerste luidt dat Elias specifieke historische gebeurtenissen zo achter elkaar zet dat zich een logische ontwikkeling voordoet. Hij zou van te voren een doel voor ogen hebben gehad – de beschaafde samenleving – en hier de juiste bronnen bij hebben gezocht.⁵² De tweede gaat over de tegenstrijdigheid in het werk van Elias. Aan de ene kant zegt hij dat de vervlechting van de samenleving en de daaruit voortkomende gedragsregels door een blind proces worden gestuurd, terwijl hij aan de andere kant beweert dat het een evolutionair proces is, waarbij latere gebeurtenissen de eerdere verklaren.⁵³ Verwant aan de teleologische kritiek is het verwijt van eurocentrisme, voornamelijk geuit door antropoloog Hans Peter Duerr.⁵⁴ Elias zou Europa als beschaafd zien en de rest van de wereld als primitief, en daar vervolgens een verklaring voor willen zoeken.

Andere vormen van kritiek zijn informalisering, gebrek aan religie en het te summier noemen van het onderscheid tussen mens en dier. Met informalisering wordt bedoeld op maatschappelijke trends die voor minder regels en meer vrijheid pleiten, ofwel tegen formalisering van de samenleving. Deze kritiek gaat in tegen het idee van Elias dat er door de steeds grotere differentiatie en vervlechting juist meer gedragsregels komen die steeds strenger zijn.⁵⁵ Socioloog Joop Goudsblom uit kritiek op de kleine rol die religie speelt in de theorie van Elias. Binnen kloosters en in religieuze werken worden al veel langer gedragsregels opgesteld, die verklaard worden

⁵⁰ Idem, 185-186.

⁵¹ Joop Goudsblom, "De civilisatietheorie: kritiek en perspectief." In *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22, 2 (1995): 265.

⁵² Joop Goudsblom, "De civilisatietheorie: kritiek en perspectief.", 256-266.

⁵³ Idem, 267.

⁵⁴ Idem, 268.

⁵⁵ Cas Wouters, "Is het civilisatieproces van richting veranderd?" in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 3, 3 (1976): 336-360

door het christelijke geloof en uitgedragen door de kerk⁵⁶. Elias beweert hiertegen dat religie zich aanpast aan de samenleving die het uitdraagt. Religie zou zo beschaafd en geciviliseerd zijn als de maatschappij die haar draagt.⁵⁷ Het laatste kritiekpunt dat hier wordt behandeld, is de te geringe focus op het sociale construct tussen mens en dier. Socioloog Benjo Maso schrijft dat het bij de scheiding tussen mensen en dieren om meer gaat dan een simpele metafoor.⁵⁸ Mensen en dieren leefden in de middeleeuwen vaak samen. Er werd zelfs gedacht dat mensen in dieren konden transformeren. Het grote verschil tussen mens en dier komt volgens Maso pas later: "Onderscheidingen tussen mensen en dieren werden pas van groot belang, toen de verhouding tussen beide soorten een sterk hiërarchisch karakter begon te dragen en dieren voor een groot deel van de bevolking een geminacht soort 'Untermenschen' werden."⁵⁹ Mensen distantieerden zich dan ook van mensen die beroepsmatig met dieren werkten. Dit heeft mede gezorgd voor de scheiding tussen de publieke en private sfeer. Uitingen van 'beschaving' - zoals het zo goed mogelijk inrichten van het huwelijk, de perfecte ruimtelijke ordening van de tuin van Lodewijk XIV of het inhouden van een boer tijdens het eten - kwamen voort uit een drang om het dierlijke te transformeren in het menselijke: "Het 'aankleden' van allerlei 'primitieve' gedragingen, was dan ook meer dan alleen het opleggen van een soort dwang, zoals Elias meent. Evenals elke 'overwinning op de natuur', elke transformatie van een stuk 'natuurlijke' wereld in een stuk 'menselijke' wereld', moet het ongetwijfeld ook een hoge mate van genoegen hebben verschaft."⁶⁰

Het civilisatieproces kan hebben bijgedragen aan een veranderend dierbeeld. Er ontstonden steeds meer regels en manieren die betrekking hadden tot de omgang met dieren. Mensen wilden zich steeds meer afzonderen van 'dierlijke instincten',

⁵⁶ Joop Goudsblom, "Beschaving en godsdienst. Over de plaats van de religie in Norbert Elias' civilisatietheorie." In *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 21, 4 (1995), 90.

⁵⁷ Norbert Elias, *Het civilisatieproces*, 272.

⁵⁸ Benjo Maso, "Beheersing en scheidslijnen. Een kritiek op de civilisatietheorie van Norbert Elias." in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 5, 2 (1978): 265-273.

⁵⁹ Benjo Maso, "Beheersing en scheidslijnen. Een kritiek op de civilisatietheorie van Norbert Elias.", 267.

⁶⁰ Idem, 268-269.

waardoor er steeds meer 'menselijke' omgangsvormen en gedragsregels ontstonden. Waar kleine groepen mensen in de middeleeuwen zelf bepaalden hoe ze met dieren omgingen, werden de gedragsregels omtrent de omgang met dieren steeds centraler bepaald. Door de evolutionaire karakteristieken van de civilisatietheorie zouden gedragsregels steeds strenger en gedetailleerder zijn geworden. Zoals we in de vorige paragrafen hebben gezien, creëerde de kerk seksuele gedragsregels om de middeleeuwse mens te onderscheiden van dieren (paragraaf 2.3). Aan het einde van de middeleeuwen waren volksvermaken populair waarbij dieren werden gemarteld, maar langzaamaan ontstond hier ook aversie tegen, met nieuwe regelgeving als gevolg (paragraaf 2.4). In hoeverre de leerstellingen van het civilisatieproces het kunnen verklaren is niet duidelijk, maar in de achttiende eeuw verandert er in ieder geval veel in het denkbeeld over dieren. In de volgende paragraaf naderen we een tijdperk waar verder werd gedacht dan christelijke dogma's: de Verlichting.

2.5 Het dierbeeld in de achttiende eeuw

In de periode kort na de middeleeuwen draait alles in de westerse wereld nog om de mens. Er is sprake van een antropocentrische levenshouding. Het aanhoudende christendom zorgt ervoor dat de mens nog altijd boven het dier wordt gesteld. Immers, dieren zijn voor de mens geschapen. Vroegmoderne denkers onderbouwen deze denkbeelden. Zo schrijft de filosoof René Descartes over dieren dat zij niet meer zijn dan mechanische werktuigen, robots, die niet kunnen denken of voelen.⁶¹ Dieren lijken dan wel op mensen, maar hebben geen geestelijk vermogen, zo stelt hij. Dit heeft veel impact gehad op het denken over dieren. Historicus Keith Thomas schrijft in *Het verlangen naar de natuur*: "De cartesische visie op de dierenziel bracht een uitgebreide wetenschappelijke literatuur voort, en het is niet overdreven te stellen dat het een van de voornaamste preoccupaties van de zeventiende- en achttiende-eeuwse

⁶¹ René Descartes, *Discourse on Method and Related Writing* (1637): 40-41.

Europese intellectuelen was.”⁶² Het was in lijn met de visie van de kerk: de mens stond boven het dier.

Thomas schrijft dat deze duidelijke scheiding tussen mens en dier vanaf 1600 begint te wankelen.⁶³ Een verklaring hiervoor ziet hij in de veranderende classificatie van de natuurlijke wereld door de opkomst van het naturalisme. De eerste modernisten ontwikkelden een nieuw classificatiesysteem waarin mens en dier minder van elkaar verwijderd waren. In de oude methode werden dieren geclassificeerd naar het nut van mensen. Er waren drie soorten categorieën: eetbare en oneetbare dieren, wilde en tamme dieren, nuttige en nutteloze dieren. Het was een hiërarchische indeling, gebaseerd op het christendom. Dieren stonden onder de mens, de mens weer onder engelen. Tegen het einde van de achttiende eeuw was dit beeld totaal omgedraaid, schrijft Thomas: “Tegen het eind van de achttiende eeuw zien we de algemene opkomst van dit romantische *point du vue spectaculaire*, waarbij men verrukt is over de veelvormigheid van de wereld en er afkerig van is haar volgens menselijke maatstaven te beoordelen.”⁶⁴ Het komt overeen met de verlichtingsgedachte: alles moest worden onderzocht en beredeneerd, niets was meer onderworpen aan een dogmatisch autoriteitsgeloof. Thomas noemt dit een revolutie in de wijze van waarnemen. Het waren niet alleen de beroepsgeleerden die dieren en planten indeelden naar hun eigen karakteristieken in plaats van in relatie tot mens, maar het veranderde tevens de algemene houding van de samenleving tegenover de natuur.

In *Dieren en Nederlanders: Zeven eeuwen lief en leed* schrijft Karel Davids dat er in Nederland, naast de nieuwe classificatie van de natuur, ook een andere belangrijke discipline ontstond: de wetenschappelijke diergeneeskunde.⁶⁵ Dit kwam mede door de opkomst van het huisdier. Vanaf 1600 werden dieren steeds vaker als gezelschap gehouden. Het geldt hier echter alleen voor honden; de liefde voor katten komt pas

⁶² Keith Thomas, *Man and the natural world: Changing attitudes in England 1500-1800* (Penguin UK, 1991), 34.

⁶³ Keith Thomas, *Man and the natural world: Changing attitudes in England 1500-1800*, 52-58.

⁶⁴ Idem, 70.

⁶⁵ C.A. Davids, *Dieren en Nederlanders: Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht: Matrijs, 1989), 38-39.

rond 1850 in Nederland op. Het houden van gezelschapsdieren was niet slechts een hobby van de elite. Uit boedelbeschrijvingen uit de achttiende eeuw is te zien dat huisdieren in alle soorten huishoudens werden gehouden. Er waren zelfs regels over huisdieren: had je niet veel geld, dan mocht je geen hond in huis. Davids schrijft: "Het was in die periode niet ongewoon dat autoriteiten arme mensen zonder meer verboden een hond in huis te hebben. Iemand die van de bedeling leefde, zo redeneerden de regenten, kon zich niet veroorloven een hond te onderhouden. Wie zijn dier niet wegdeed, zou zijn uitkering kwijtraken."

Ook in de kunst zijn veranderingen ten aanzien van het dierbeeld te zien. Vóór 1700 waren er al dieren aanwezig op schilderdoeken, alleen niet in de hoofdrol. Langzaamaan veranderde dit en kregen dieren een prominentere plaats op het doek. In de eerste helft van de achttiende eeuw hadden de dieren vaak nog een symbolische betekenis, maar er kwamen ook werken waar het dier werd afgebeeld als losstaand onderwerp. In de jaren veertig van de achttiende eeuw ontstond een apart genre voor het portretteren van vee.⁶⁶ Ook huisdieren werden steeds vaker afgebeeld. Er werd steeds meer bekend over exotische dieren, die men maar al te graag wilden zien en afbeelden. De opkomst van menagerieën, de voorloper van de moderne dierentuin, speelde hierbij een rol. Zo schilderde de Zuid-Nederlandse kunstschilder Pieter Boel honderden exotische dieren in de grote menagerie van Louis XIV in Versailles.⁶⁷ Zijn doel was niet het zo exact mogelijk afbeelden van de dieren, maar vooral de belevingswereld van de dieren in beeld te brengen. Historicus Matthew Senior schrijft hierover: "Understanding animals better than anyone else, Boel does not attribute human feelings to them, but rather tries to capture what each one feels in its own way. In his drawings and sketches, we sense the warm and constant interest the artist felt for these captive animals, torn from their natural surroundings."⁶⁸ Aan het einde van de

⁶⁶ Ronald Brouwers, *De bescherming van dieren in 'achterlijk' Nederland: veranderende mentaliteit ten aanzien van dieren: een onderzoek in kinderboeken* (Rotterdam, 1989), 39.

⁶⁷ Matthew Senior, *Cultural History of Animals. Vol. 4 - in the Age of Enlightenment* (Oxford: Berg, 2007), 159.

⁶⁸ Matthew Senior, *Cultural History of Animals. Vol. 4 - in the Age of Enlightenment*, 160.

achttiende eeuw worden dierportretten steeds populairder. "Dierschilders worden in de 'Royal Academy' opgenomen en er verschijnen steeds meer reproducties. Er ontstaat, wat met een anachronisme een 'massacultuur' genoemd kan worden", schrijft historicus Ronald Brouwers. Kortom, het dier krijgt in de achttiende eeuw een steeds prominentere plaats op het doek; in de eerste helft van de achttiende eeuw nog ten dienste van de symboliek, in de tweede helft steeds vaker als onderwerp.

Het was echter niet het geval dat heel Nederland zijn houding tegenover dieren in het algemeen veranderde. Davids spreekt van een groeiende dubbelzinnigheid.⁶⁹ Goede verzorging en respect voor dieren lag namelijk heel erg aan het soort dier en de context. Er waren dieren die het label 'schadelijk' hadden, zoals de vos en de wolf.⁷⁰ Deze mochten vermoord worden; vaak werd er zelfs bij een geslaagde jacht een premie uitgekeerd. Ook werden dierproeven vanaf de zestiende eeuw steeds populairder. Om meer inzicht te krijgen in het menselijk lichaam, werden dieren ontleed om daarachter te komen. Er waren soms kleine protesten, maar die werden met het argument van Descartes van tafel geschoven. "Zo'n werktuig kon geen pijn lijden, aldus interpreteerde men Descartes."⁷¹ In de zeventiende- en achttiende eeuw werd de relatie tussen mensen en dieren dus steeds ingewikkelder. Enerzijds kwamen er regels en werden sommige dieren steeds meer omarmt binnen de samenleving, anderzijds waren andere dieren niets waard en schadelijk of bedoeld voor proeven of de slacht.

Toch is het fundamentele antropocentrisme van de periode vóór 1700 aan het veranderen, wat Thomas beschouwd als een van de grootste veranderingen in het denken van de westerse mens: "De onvoorwaardelijke acceptatie van de opvatting dat de wereld niet alleen voor de mens bestaat, kan gevoeglijk als een van de grote omwentelingen in de moderne westerse gedachtewereld worden beschouwd, zij het één waaraan de historici nauwelijks recht hebben gedaan."⁷² Over de rol van historisch onderzoek naar dieren gaat de volgende paragraaf.

⁶⁹ C.A. Davids, *Dieren en Nederlanders: Zeven eeuwen lief en leed*, 31.

⁷⁰ Idem, 50.

⁷¹ Idem, 38-39.

⁷² Keith Thomas, *Man and the natural world: Changing attitudes in England 1500-1800*, 173.

2.6 Historisch onderzoek naar dieren

Om het dierbeeld in achttiende-eeuwse kinderboeken te kunnen onderzoeken, is het van belang de achtergronden tussen mens-dierrelaties te kennen. Het lastige bij een geschiedenis van dieren is dat er ontelbare mogelijkheden zijn om dit aan te pakken: we hebben nu eenmaal altijd met dieren samen geleefd en daarnaast zijn wij zelf ook dieren. Een volledige geschiedenis van de geschiedenis van mens en dier is dan ook te ambitieus. Relevanter is het om te kijken hoe historisch onderzoek naar dieren is gedaan.

Het historisch tijdschrift *Groniek* besteedde in 1994 voor het eerst aandacht aan dieren in de geschiedenis. Niet alleen was het voor dit tijdschrift de eerste keer dat dieren de hoofdrol speelden, überhaupt was het de eerste keer dat een Nederlands historisch tijdschrift hier aandacht aan besteedde. Het inleidende artikel van dit nummer was van historicus Karel Davids. Hij beschreef de twee soorten onderzoeken die gedaan zijn naar de relatie tussen mens en dier, namelijk onderzoek naar het dierbeeld om een maatschappelijke context te verklaren, en andersom, onderzoek naar een maatschappelijke context om het dierbeeld te verklaren.⁷³ Dit noemt hij de *animal turn*. Het beeld dat mensen van dieren hebben, blijkt door grote maatschappelijke ontwikkelingen beïnvloed te worden. In de woorden van Davids: "Veranderingen in gevoelens en attitudes tegenover dieren die zich in de laatste eeuwen hebben voltrokken, blijken deels te kunnen worden verklaard uit algemene maatschappelijke ontwikkelingen als de verspreiding van het protestantisme, verstedelijking en industrialisering, deels uit het streven van specifieke groepen in de samenleving (afhankelijk van hun positie) naar acculturatie, distinctie of culturele hegemonie."⁷⁴

Sinds de publicatie van *Groniek* in 1994 is veel veranderd. De trend naar historisch onderzoek met dieren als subject heeft zich doorgezet, wat blijkt uit de *Animal studies* die in de tussentijd zijn ontstaan. Historicus Rosa Deen analyseerde deze opkomst in een inleiding in hetzelfde historische tijdschrift *Groniek*, maar dan twintig

⁷³ Davids, "Dieren en geschiedenis", 10.

⁷⁴ Idem, 11.

jaar later.⁷⁵ De titel van haar stuk laat de kern van haar betoog al duidelijk zien: "Van "dierbeeld" naar dieren van vlees en bloed." Ze omschrijft de opkomst van *Animal studies*. Dit is te verklaren door de grote aandacht voor dierenrechten in de afgelopen decennia, zo betoogt ze. Er werd steeds meer gepubliceerd over het welzijn van de dieren en de milieuproblematiek omtrent het eten en consumeren van dieren. Grote werken als *Animal Liberation* van Peter Singer en *The Case for Animal Rights* van filosoof Tom Regans werden ook buiten het filosofisch debat gelezen en gingen deel uitmaken van het publieke debat. Tegelijkertijd kwam er vaart in wetenschappelijk onderzoek over de cognitie, communicatie en emoties van verschillende dieren. De vergrote kennis over dierenleed, samen met wetenschappelijke kennis over de ervaring van dieren zelf, veroorzaakte een publiek debat wat leidde tot de opkomst van *Animal Studies* als discipline. Deen vergelijkt het met de opkomst van *Gender Studies*, die tegelijkertijd ontstaan is met de tweede feministische golf.⁷⁶

De term 'dierbeeld' zegt al veel op zichzelf. Het laat zien dat wij mensen – ook in het onderzoek naar dieren – onszelf voornamelijk centraal stellen, zo stelt Deen. Het onderzoek naar het dierbeeld zegt meer over de mens zelf, dan over de echte relatie tussen mens en dier. Deen gebruikt hiervoor terminologie vanuit de *Cultural Studies* zoals *othering*, wat inhoudt dat een groep een sociale identiteit aanmeet door zich van een andere groep te distantieren.⁷⁷ Dit proces vindt ook plaats in onderzoeken naar het dierbeeld. Dieren kunnen voor mensen nooit meer zijn dan wat mensen van ze maken. *Animals studies* moet dit beeld doorbreken en onderzoek doen naar de daadwerkelijke relatie tussen mensen en dieren. Geen onderzoek naar het beeld dat mensen van dieren hebben, maar naar de daadwerkelijke dieren: van vlees en bloed. "Recent onderzoek van historici binnen Animal Studies probeert echter verder te gaan dan het dierbeeld van mensen door te kijken naar hoe levende dieren van invloed zijn

⁷⁵ Rosa Deen. "Van 'dierbeeld' naar dieren van vlees en bloed. Een perspectiefverandering betreffende dieren binnen de geschiedschrijving", *Groniek* 48, 206/7 (2015): 7-17.

⁷⁶ Rosa Deen, "Van 'dierbeeld' naar dieren van vlees en bloed", 9.

⁷⁷ Idem, 12-13.

geweest op mensen en vice versa.”⁷⁸ Deen is hoopvol over de toekomst van het dieronderzoek, maar eindigt wel met de vraag of alle ontwikkelingen voldoende zullen zijn om dieren een duurzaam thema binnen de geschiedenis te laten worden. “Mogelijk kan *Groniek* over twintig jaar deze vraag weer oppakken.”⁷⁹

Ook in het buitenland is een verschuiving te constateren naar niet-menselijke thema's. De Amerikaanse historicus Harriët Ritvo beschrijft in “History and Animal Studies” dat de historische focus meestal wordt bepaald door wat historici nu belangrijk vinden.⁸⁰ Dit is ook met het historisch onderzoek naar dieren gebeurd: in het laatste kwart van de twintigste eeuw hebben veel dier-gerelateerde onderwerpen aandacht gekregen, zoals het redden van walvissen en de misstanden in de bio-industrie. Door de verhoogde sociale en politieke focus op dieren is dit ook voor historici een populair onderwerp geworden: “Animals can be seen as the latest beneficiaries of this increasingly inclusive or democratic trend (sometimes called “history from the bottom up”) within the historical profession.”⁸¹ De historische belangstelling voor dieren komt volgens Ritvo door een groei in het aantal historische milieustudies: “Environmental history currently is one of the most vital and attractive areas of historical scholarship.”⁸² Dieren zijn niet het belangrijkste onderzoeksobject binnen deze studies, de focus ligt vooral op moderne onderwerpen als uitstoot of groteske thema's als ‘wildernis’ of ‘natuur’. Toch is de connectie met dieren snel gelegd: de gemeenschappelijke factor is de relatie van de mens en de niet-menselijke wereld.

In 2009 publiceerde Dirk-Jan Verdonk zijn proefschrift *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland*, wat inmiddels ook als boek is verschenen. In zijn historiografie zoekt hij naar eerder opgeschreven geschiedenissen van vegetarisme. Hij komt van een koude kermis thuis. Om dit duidelijk te maken citeert hij

⁷⁸ Idem, 13.

⁷⁹ Idem, 18.

⁸⁰ Harriet Ritvo, “History and animal studies”, *Society and animals* 10, 4 (2002): 403–406.

⁸¹ Ritvo, “History and animal studies”, 404.

⁸² Idem, 404.

Hugo Röling, die in zijn scriptie *De Godd'lijke stem van het medelijden* uit 1972 over vegetarisme schreef dat: "tot nu toe nog geen historicus zich tot dit onderwerp aangetrokken heeft gevoeld." Sinds die tijd is niet veel veranderd. Naast deze scriptie zijn in de tussentijd slechts twee andere Nederlandse werken gepubliceerd, beiden ook scripties, de één over de ontwikkeling van de Nederlandse Vegetariërsbond (NVB) in de periode 1984-1990 (1990) en de ander over vroeg twintigste-eeuwse vegetarisme en medische wetenschap (1993).⁸³ Het weinige historische onderzoek naar vegetarisme past in de trend die we ook zagen bij *Groniek*: een groot gat als het gaat over dierengeschiedenissen vóór 1994. Vegetarisme is een duidelijke mens-dierrelatie, die al in de gehele twintigste eeuw bekend is. Het gebrek aan onderzoek naar dit thema laat de antropocentrische focus van historisch onderzoek van de laatste eeuwen zien die Deen en Davids ook beschreven. Het dier in historisch onderzoek werd slechts gebruikt om de mens te verklaren. Met onderzoeken als dat van Dirk-Jan Verdonk verandert dit, aangezien hij geïnteresseerd is in de daadwerkelijke mens-dier relatie: "Ik [ben] primair in vegetarisme geïnteresseerd als mens-dierverhouding. (...) Voedsel is het belangrijkste medium in de interactie van mensen en andere dieren. In geschiedenissen over voedsel blijft dat doorgaans echter onzichtbaar omdat dieren erin figureren als precies dát: voedsel."

In *Some We Love, Some We Hate, Some We Eat* gaat antropoloog Hal Herzog in op de complexe en vaak verwarrende houdingen die mensen tegenover dieren hebben.⁸⁴ Het is geen wetenschappelijk boek, maar het laat goed de verschillende visies zien van mensen op dieren. Het vormt ook een goede inleiding in de antrozoölogie, de studie van mens-dier interacties. De hoofdstukken zijn voorzien van een pakkende titel met een scherpe ondertitel, zoals *The Importance of Being Cute: Why We Think What We Think About Creatures That Don't Think Like Us* of *The Cats in Our Houses, the Cows on Our Plates: Are We All Hypocrites?* Herzog heeft onderzoek gedaan

⁸³ A. de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond. Vegetarisme en vegetariërs in Nederland, 1894-1990* (Amsterdam 1992); A. Rothuis, *Vegetarisme en medici. 'Vleesloze' voeding vanuit verschillende standpunten besproken* (Nijmegen, 1993).

⁸⁴ Hal Herzog en Mel Foster, *Some We Love, Some We Hate, Some We Eat* (Tantor Audio, 2010).

naar hanengevechten, waarbinnen hij de morele attitudes van zowel de omstanders als de mensen die het vechten verachten, heeft onderzocht. Deze laatsten zijn eigenlijk het meest interessant, omdat zij er de meeste paradoxale ethiek op nahouden. Voor de uitleg hiervan verwijs ik slechts naar de titel van het hoofdstuk: *In the Eyes of the Beholder: The Comparative Cruelty of Cockfights and Happy Meals*. Als we het over mens-dierrelaties hebben, moeten we echter starten met een ander werk: *Animal Liberation* van de hoogleraar bio-ethiek Peter Singer.⁸⁵ Hij heeft een terminologie beschreven die volledig binnen het 'dierenrechtendiscours' is omarmd. Dit wil uiteraard niet zeggen dat iedereen het met de inhoud eens is, maar het vormt de basis van waaruit veel discussies van start gaan. Hij betoogt dat de grote meerderheid van de mensheid binnen haar mens-dier relatie schuldig is aan een vooroordeel of houding ten gunste van de leden van de eigen soort, ten koste van de leden van een andere soort. Dit noemt hij speciesisme, een term die oorspronkelijk bedacht is door Richard Ryder.⁸⁶ De term is een analogie op racisme en seksisme. Singer beargumenteert vanuit het volgende principe als hij heeft over racisme: "Het principe van gelijkheid van mensen is niet een beschrijving van een vermeende werkelijke gelijkheid tussen mensen: het is een voorschrift van hoe we omgaan met mensen."⁸⁷ Met andere woorden: gelijkheid is een idee. Het is een ethisch construct, geen meetbare gelijkheid. Racisme houdt in dat de belangen van het eigen ras worden nagestreefd ten nadele van de belangen van een ander ras. Lange tijd is slavernij aan de orde van de dag geweest en goedgepraat, met als belangrijkste motief dat zwarte mensen een lager intellect hebben dan de witte Europeanen. Deze redenering is niet alleen foutief gebleken, maar ook bedrieglijk. Het is namelijk niet zo dat we vinden dat degene met het grootste intellect de baas mag zijn. Dan zou Albert Einstein automatisch onze meester zijn en wij zijn slaven. Hetzelfde argument geldt bij seksisme. Vrouwen en mannen moeten gelijk behandeld worden, maar niet omdat ze precies gelijk zijn. Al

⁸⁵ Peter Singer, *Animal Liberation* (New York, 2002).

⁸⁶ Paul Waldau, *The specter of speciesism: Buddhist and Christian views of animals* (USA: Oxford University Press, 2001),

⁸⁷ Peter Singer, *Animal liberation*, 1-15.

zouden er verschillen zijn, dan nog pleiten we voor gelijke rechten. Een andere gevolgtrekking uit deze redenering van Singer: mensen met een verstandelijke beperking mogen we tot onze slaaf maken, simpelweg doordat hun IQ lager is dan de onze.⁸⁸ Singer betoogt niet dat dieren dezelfde rechten moeten hebben als mensen. Het heeft weinig zin om een koe stemrecht te geven. Hij pleit ervoor verder te kijken dan de mens: wat zijn de belangen van het dier en hoe kunnen we ervoor zorgen dat we die niet schenden.

2.7 Conclusie

In de middeleeuwen wordt het dierbeeld door de kerk bepaald: dieren zijn geschapen voor de mens. In de late middeleeuwen begint dit onderscheid te wankelen, aangezien overeenkomsten tussen mensen en dieren worden geconstateerd. Dit zorgt ervoor dat mensen zich juist gaan afzonderen van hun dierlijke instincten. Dierspelen raken in trek en de kerk stelt regels op over hoe men zich 'als mens' dient te gedragen. In de vroegmoderne tijd is een verandering in het dierbeeld te constateren: mensen gaan bepaalde diersoorten respecteren en vertroetelen. Er komen steeds meer regels, in lijn met het civilisatieproces, over hoe dieren te behandelen. Mensen nemen steeds vaker een huisdier en er komt steeds meer regelgeving tegen dierenmishandeling. Anderzijds worden steeds meer dieren geëxploiteerd en gelden de nieuwe omgangsvormen slechts voor een aantal diersoorten. Karel Davids spreekt hier van een groeiende dubbelzinnigheid. Historisch onderzoek naar dieren blijft uit tot in de twintigste eeuw.

⁸⁸ Idem, 17-20.

Hoofdstuk 3 – De geboorte van het kind

3.1 Inleiding

We weten nu op welke manieren dieren door de eeuwen werden gezien en behandeld, hoe historisch onderzoek naar dieren gedaan is en dat de daadwerkelijke mens-dier relatie nog maar weinig subject van onderzoek is geweest. Het gevaar is nu om te veel in te gaan op het daadwerkelijke dierbeeld dat in onze tijd heerst, met alle morele posities die daarvan het resultaat zijn, terwijl dat niet de belangrijkste pijler van dit onderzoek vormt. Wat namelijk nog aan de orde moet komen, is het Waarom van het onderzoeksmateriaal; waarom vormen kinderboeken uit de achttiende eeuw een interessant onderzoeksobject? Om dit te kunnen beargumenteren, moeten we eerst een stap maken naar de wortels van de pedagogiek, die zoals we zullen zien, net als de eerste gemakkelijke kinderboeken zijn wortels kent in de Verlichting.

3.2 Het kind als onvolmaakte volwassene

Homo sapiens hebben steeds meer herseninhoud gekregen – dat was in hun voordeel – en daarmee ook steeds grotere hoofden, waardoor zwangerschappen steeds moeizamer verliepen en er veel vrouwen overleden tijdens de geboorte. Dit leidde tot een grotere overlevingskans voor vrouwen waarbij het kind eerder beviel, waardoor homo sapiens steeds eerder geboren werden.⁸⁹ Dit verklaart deels de hulpeloosheid van de menselijke baby's ten opzichte van andere dieren op het moment van geboorte. Het eerste jaar is het volledig afhankelijk van haar omgeving en kan het slechts krijsen, lachen, brabbelen, eten en slapen. Langzaam groeit het uit tot een volwassene, maar daartussen zijn vele fasen te onderscheiden, zoals baby, peuter, kleuter, schoolkind en puber.

Waarom is deze beknopte samenvatting van de jonge mens relevant voor dit onderzoek? Omdat het bovenstaande herkenbare beeld van de baby waarschijnlijk een modern beeld is. Het idee dat de kindertijd een aparte fase is in het leven, vindt zijn

⁸⁹ Yuval Harari, *Sapiens: A brief history of humankind* (HarperCollins, 2017), 20-23.

oorsprong pas in de zeventiende en achttiende eeuw, betoogt historicus Philippe Ariès in zijn beroemde werk *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien regime*. Tot ongeveer de twaalfde eeuw zijn vrijwel geen kinderen afgebeeld in afbeeldingen. Als zij al worden afgebeeld, is dat als letterlijk kleine volwassenen: een klein volwassen hoofd, een klein volwassen lichaam en daaromheen volwassen kleding. Ariès ziet dit niet als een vorm van incompetentie en geeft de voorkeur aan een andere verklaring, namelijk dat: "it seems more probable that there was no place for childhood in the medieval world."⁹⁰ Tijdens de middeleeuwen stond opvoeding vooral in het teken van de kerk. Kinderen werden gezien als onvolmaakte schepsels, die met harde hand de volwassenheid aangeleerd moest worden. Er was geen aparte 'kindertijd'; kinderen behoorden te leven als volwassenen.⁹¹

Het is echter geen grijs gebied vóór de middeleeuwen, het was de Griekse filosoof Plato die in *De staat* al beschreef hoe hij vond dat kinderen opgevoed moesten worden. Ze moeten geen sprookjes lezen, want een kind kan niet uitmaken of het echt is, schrijft hij.⁹² Het is zelfs gevaarlijk, want alles wat een kind leest, kan onuitwisbaar worden opgeslagen. Zowel Aristoteles als de latere dichter Horatius zagen meer nut in fantasierijke verhalen. Zij vonden dat kinderliteratuur het onderwijzende en het vermakelijke moesten combineren, wat zoals we nu weten, zeer vooruitstrevend bleek te zijn. Voor de middeleeuwen werd dus al over de kindertijd nagedacht. Op de notie dat de kindertijd onbekend terrein was in de middeleeuwen, zoals Ariès stelt, wordt dan ook door een aantal latere studies kritiek geuit. Historicus Albrecht Classen wijst op een aantal van deze studies en betoogt dat er een paradigmaverschuiving moet plaatsvinden in het denken over opvoeding in de middeleeuwen.⁹³ Classen vindt het

⁹⁰ Philippe Ariès (vertaald uit het Frans door Robert Baldick), *Centuries of childhood: A social history of family life* (Alfred A. Knopf: New York, 1962, 33. Phi

⁹¹ Philippe Ariès, *Centuries of childhood: A social history of family life*, 37-43.

⁹² Rita Ghesquière, Vanessa Joosen en Van Lierop-Debrauwer, "Inleiding: Geschiedenis van de jeugdliteratuur in vogelvlucht", *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur* door Rita Ghesquière, Vanessa Joosen and Helma van Lierop-Debrauwer (Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact, 2014): 11-55.

⁹³ Albrecht Classen haalt voor overzicht het volgende werk aan: Carol Neel, ed., *Medieval Families: Perspectives on Marriage, Household, and Children. Medieval Academy Reprints for Teaching* (Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press, 2004).

echter niet vreemd dat de denkbeelden van Ariès het dominante discours blijven beheersen: "But (...) myths about the 'Dark Middle Ages' sell better, it seems, than critical perspectives that take into account all the evidence available, particularly if they threaten to deconstruct our modern optimism in the absolute progressive nature of history."⁹⁴ Naast dat Classen de onderzoeksmethode van het bestuderen van middeleeuwse afbeeldingen in twijfel trekt, laat hij veel andere – vooral literaire – voorbeelden zien waarbij in de middeleeuwen wel werd stilgestaan bij het kind. Hij bekritiseert vooral het idee dat opvoeding in de middeleeuwen 'slecht' was en de opvoeding tegenwoordig 'goed'. Natuurlijk was de opvoeding anders, maar dat is het geval binnen veel religieuze en sociale groepen, zowel in het verleden als heden. Hij concludeert: "Virtually all children were loved from the moment when they were born, and parents dedicated much of their energy and resources to raise their children to grow up into respected members of their society."⁹⁵

Dus wat is nu waarheid? Werd 'het kind' pas in de zeventiende eeuw uitgevonden zoals Ariès stelt, of is dat een foutieve opvatting en is de kind een universeel idee van alle tijden, ook de middeleeuwen, zoals Classen beweert? Een genuanceerd antwoord kan worden gegeven in de bachelorscriptie van Sanneke van der Vliet, die de opvoeding in Middelnederlandse teksten heeft geanalyseerd.⁹⁶ Ze concludeert dat het kindbeeld in de middeleeuwen inderdaad niet veel afwijkt van het huidige kindbeeld. Een kind heeft nog niet de status van een volwassene persoon en hoort daarbij ook niet te werken, maar naar school te gaan. Toch zijn er wel degelijk verschillen in opvoeding; kinderen moeten met harde hand worden opgevoed. Een zachte aanpak is niet voldoende om een kind 'af te koelen', wat moet volgens de middeleeuwse elementenleer. Er werd tevens gedacht dat een kind nog niet kon praten, omdat het nog geen tanden had.

⁹⁴ Albrecht Classen, *Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: the results of a paradigm shift in the history of mentality* (De Gruyter, 2017), 3-4.

⁹⁵ Albrecht Classen, *Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: the results of a paradigm shift in the history of mentality*, 46-47.

⁹⁶ Sanne van der Vliet, (Bachelor's thesis) *Hoemen kindre houden sal Over opvoeden in de Middeleeuwen* (Universiteit Utrecht, 2014).

Concluderend kan gesteld worden dat het beeld dat kinderen in de middeleeuwen slechts werden gezien als kleine volwassenen genuanceerd en bijgesteld dient te worden. Toch blijft het een discutabel onderwerp, zeker omdat de kennis over de daadwerkelijke status van het kind in de middeleeuwen summier is. Kinderboeken specifiek voor kinderen komen ook pas laat op in de achttiende eeuw, wat we later zullen zien. In de volgende paragraaf zullen we naar het kindbeeld en opvoeding in de vroegmoderne tijd kijken, waar we kennis maken met de werken van Desiderius Erasmus, John Locke en Jean-Jacques Rousseau, die allen een grote stempel op het denken over de kindertijd hebben gedrukt.

3.3 Het kind als kind: verschillende levensfasen in de maak

In de zeventiende- en achttiende eeuw kwam een sterke focus op de opvoeding van kinderen te liggen. De pedagogiek ontstond, of beter gezegd, de verlichte pedagogiek. Kinderen zijn natuurlijk al eeuwenlang op een bepaalde manier opgevoed, maar tijdens de Verlichting kwam de focus op de opvoeding zelf te liggen: "De opmars van geloof in natuur en rede ten koste van een onvoorwaardelijk beroep op God en de Bijbel bracht op allerlei pedagogische terreinen een kentering teweeg."⁹⁷ Terwijl Locke en Rousseau vaak als de grondleggers van de pedagogiek worden gezien, is het niet ondenkbaar om ook Erasmus hier te noemen. Zijn invloed was misschien kleiner, maar hij besteedde er in zijn werk wel de nodige aandacht aan. In dezelfde lijn als Aristoteles en Horatius pleitte Erasmus voor een combinatie van het nuttige en het aangename in boeken voor kinderen. Hij was een voorstander van fabels en sprookjes en was ook voorstander van illustraties, wat het lezen volgens hem prettiger maakt. Hij had ook een specifieke visie op 'het kwaad van kinderen'. Terwijl veel mensen vanuit de middeleeuwse denkwijze nog dachten dat kinderen zich aangetrokken voelden door zonden, vond Erasmus dat bij kinderen: "de was nog zacht en de klei nog nat is". De

⁹⁷ Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk, 1500-2000* (Uitgeverij Van Gorcum, 2006), 150.

ondeugd komt uit de volwassenen, die kinderen hier al op jonge leeftijd mee blootstellen, en niet uit het kind zelf.⁹⁸

Toch komt de echte verandering in het denken over kinderen en hun opvoeding pas aan het einde van de zeventiende eeuw. In het jaar 1693 publiceert John Locke zijn pedagogische werk *Some Thoughts Concerning Education*.⁹⁹ In dit invloedrijke werk betoogt Locke dat de hersenen van een kind een *tabula rasa* zijn: het kind wordt geboren als een wastablet. Een kind had dus geen kwade gedachten, zoals lange tijd werd gedacht, maar was nog een droge spons die vanaf de geboorte begon met het opzuigen van kennis en ervaringen. Locke vond dat kinderen moesten leren uit ervaring. Zo moest leren lezen leuk zijn, bijvoorbeeld door dobbelstenen te gebruiken waar letters op staan.¹⁰⁰ Het werk is in de achttiende eeuw in vele talen vertaald en verspreid en het werd gelezen door iedereen die maar een beetje interesse had in opvoeding. Hiermee inspireerde hij velen, onder wie Jean-Jacques Rousseau, die in 1762 zijn werk *Émile, ou de l'éducation* schreef. Hij was het niet op alle punten eens met Locke. Rousseau was van mening dat een kind moest opgroeien in een natuurlijke omgeving. Hij moet alles zelf leren, met vallen en opstaan, en zo min mogelijk uit boeken en heersende opinies. Rousseau gelooft dat de mens van nature een goede aard heeft, die niet beïnvloed dient te worden door culturele misleidingen. Het werk van Rousseau vormde een grote cultuuromslag. Rita Ghesquière et al. beschrijven het in hun *Geschiedenis van de jeugdliteratuur in vogelvlucht* als volgt: "Zijn visie veroorzaakte een copernicaanse ommekeer in de pedagogiek, die parallel loopt met de democratische veranderingen die hij in de samenleving wilde zien. De volwassene had niet langer de opvoeding in handen, omdat het kind zichzelf alleen kan opvoeden." Het wezenlijke verschil was niet de vergrote autonomie van het kind, maar vooral de afstand tussen de kinderwereld en de volwassenwereld die Rousseau creëerde. Het kind maakte een 'kindertijd' door en moest niet bezig zijn met volwassen zaken. De

⁹⁸ Ghesquière, "Inleiding: Geschiedenis van de jeugdliteratuur in vogelvlucht", 15.

⁹⁹ John Locke, *Some Thoughts concerning Education* (Londen, 1693).

¹⁰⁰ Ghesquière, "Inleiding: Geschiedenis van de jeugdliteratuur in vogelvlucht", 19.

pedagogische verlichting bracht een nieuw kindbeeld voort. In *vijf eeuwen opvoeden in Nederland: Idee en praktijk, 1500-2000* van Nelleke Bakker et al. wordt het als volgt beschreven: "Niet langer was het kind vormbaar als een klompje was zoals in het Humanisme, niet langer ook was het een tot zonde geneigd schepsel zoals in de Reformatie, voortaan had het kind een eigen natuur en diende de opvoeder daarmee rekening te houden."¹⁰¹ Een kind had een eigen wil, maar kon worden beïnvloed door de ouder. Rousseau kon dan wel tegen het kinderboek gekant zijn, de vraag naar literatuur over de nieuwe ideeën over kinderen en hun opvoeding zorgde voor een toename in productie van kinderboeken, waardoor hier een specifieke markt voor ontstond.¹⁰² Kinderliteratuur ging een steeds grotere rol spelen, omdat ouders hiermee het kind op een positieve wijze konden beïnvloeden.

3.5 Nieuw materiaal: het ontstaan van het kinderboek

Kinderboeken vinden hun oorsprong in de achttiende eeuw, maar werken geschreven voor kinderen zijn al veel eerder terug te vinden. In de middeleeuwen waren er vrijwel geen geschreven werken voor kinderen, maar daaraan kan niet de conclusie verbonden worden dat aan kinderen geen verhalen werden verteld. Dit heeft een meer voordehand liggende reden: de boekdrukkunst was nog niet uitgevonden. Rita Ghesquière beschrijft deze aanwezige focus op kinderen vóór 1778.¹⁰³ Ze maakt daarbij wel de kanttekening dat ondanks het feit dat veel kinderboeken in de gehele achttiende eeuw en daarvoor zijn geschreven, literaire teksten, specifiek voor het vermaak van de jeugd geschreven, wel iets van de late achttiende eeuw was.

Als eerste Nederlandse kinderboek wordt vaak *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* van Hieronymus van Alphen genoemd, dat in 1778 is gepubliceerd.¹⁰⁴ Deze opvatting wordt echter weerlegd door literair historicus Piet Buijnsters, die in

¹⁰¹ Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk, 1500-2000* (Van Gorcum: 2006).

¹⁰² Ghesquière, "Inleiding: Geschiedenis van de jeugdliteratuur in vogelvucht", 23.

¹⁰³ Rita Ghesquière, *Het verschijnsel jeugdliteratuur* (Leuven: Acco, 2000), 153.

¹⁰⁴ Hieronymus van Alphen, *Proeve van kleine gedigten voor kinderen*, vol. 1 (Utrecht: Wed. Jan van Terveen en Zoon, 1973).

‘Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw’ laat zien dat in de gehele achttiende eeuw een rijke stroom aan kinderliteratuur werd verspreid.¹⁰⁵ Het beeld heerst dat er vóór 1778 geen literatuur specifiek op kinderen was toegespitst. Er zouden slechts droge werkjes beschikbaar zijn, bedoeld om kinderen op een eentonige, fantasieloze wijze iets bij te brengen. Of, in de woorden van Buijnsters: “alles was woest en ledig tot Van Alphen met zijn eerste Proeve verscheen.”¹⁰⁶ Het mag duidelijk zijn dat Buijnsters het niet eens was met de bestempeling van *Proeve van kleine Gedigten* als eerste kinderboek. Het was de verlichte denkwijze, een behoefte om een nieuwe, maakbare wereld te maken, waarbij alles voor de Verlichting uit de weg moest. “Het beschavingsoffensief van de nieuwe verlichters is als een stoomwals over de traditionele leesvoorraad heen gegaan, zodat latere onderzoekers ten onrechte de indruk kregen dat die er helemaal niet geweest was.”¹⁰⁷ Er kan dus een nuance worden aangebracht; waar het dominante discours de periode voor de Verlichting als leeg en grijs beschouwt, blijken vóór Van Alphen boekenkasten met kinderwerken te zijn gepubliceerd, zij het minder lichtvoetig dan de gemakkelijke prenten van Van Alphen. Kinderprenten kunnen als de voorloper van het kinderboek worden gezien en gaan terug tot de vijftiende eeuw. Het zijn vellen bedrukt met houtsneden en vaak een onderschrift, soms rijmend en soms niet. Ze werden ook wel centsprenten genoemd, omdat ze vaak voor een cent verkocht werden door marskramers. Het was een goedkope manier van drukken, omdat de houtsneden veelvuldig konden worden hergebruikt. Soms bezat een kinderprent ook kleur, maar dit werd niet altijd netjes gedaan. Met de duim werden dan kleurvegen op de prent aangebracht. Deze manier kreeg zelfs internationale aandacht en werd gedoopt als de ‘colorier à la manière hollandaise’ – en niet om de goede reputatie van de inkleurmethode.¹⁰⁸ Ook afkomstig

¹⁰⁵ Piet J. Buijnsters, “Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw”, *De hele Biblebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden* (Amsterdam: EM. Querido's Uitgeverij B.V., 1989): 168-228.

¹⁰⁶ Buijnsters, “Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw”, 169.

¹⁰⁷ Idem, 172.

¹⁰⁸ Jeroen Salman, “Kinderprenten” in *Wonderland: De wereld van het kinderboek* (Waandersuitgeverij: Zwolle & Koninklijke Bibliotheek: Den Haag, 2002): 10-11.

uit de vijftiende eeuw waren de ABC-boekjes waarmee kinderen het alfabet geleerd kregen. Naast het alfabet stond er vaak ook het 'onzevader' in en een aantal belangrijke geloofsregels. Ze werden ook wel hanenboeken genoemd, omdat er vaak letterlijk een haan op de voorkant stond.¹⁰⁹ De ABC-boekjes zijn duidelijk bedoeld om kinderen iets bij te brengen en niet voor vermaak. Hetzelfde gold voor het godsdienstonderwijs. Dit was voor kinderen in de vroegmoderne tijd geen aangename bezigheid. Het hield vooral het stampen van geloofsregels in en het uit het hoofd leren van een catechismus. Een verandering trad op toen specifieke bijbels gericht aan kinderen werden uitgebracht, waarin de godsdienstleer gecombineerd werd met vermakelijke afbeeldingen en rebussen. Een voorbeeld daarvan is de *De kleine Print-Bybel* uit 1720.¹¹⁰ Een ander voorbeeld van oude kinderwerken zijn sprookjes, waarin in Nederland *Moeder Gans* uit 1697 de bekendste vormt. De acht hierin beschreven sprookjes zijn ook nu nog bekend: Doornroosje, Roodkapje, Blauwbaard, De gelaarsde kat, De tovergodinnen, Assepoester, Riket met de kuif en Klein Duimpje. In volgende edities werden hier meer sprookjes aan toegevoegd.¹¹¹

Naast kinderprenten, ABC-boekjes, kinderbijbels en sprookjes zijn er nog veel meer werken voor kinderen bekend van vóór 1778. Buijnsters geeft een opsomming (op een aantal punten aangepast): prentenboeken, door kinderen gelezen volksboeken, raadselboekjes, fabelboeken, taalboekjes, schrijfboeken, rekenboekjes, catechismussen, zedekunde en manierenboekjes, vaderlandse en algemene geschiedenissen, aardrijkskunde, reisbeschrijvingen, kennis der natuur, taalboekjes (Frans, Engels, Latijn en Grieks), logica, kinder-encyclopedieën, kinder-emblemata, vertellingen voor kinderen, kindertoneel, kinderpoëzie, bundels met spreekwoorden, geschenkboekjes, beweegbare kinderboeken, spelletjesboeken, plakboeken en

¹⁰⁹ Marijke Van der Wal, "De mens als talig wezen: taal, taalnormering en taalonderwijs in de vroegmoderne tijd." In *De Zeventiende Eeuw: Cultuur in de Nederlanden in Interdisciplinair Perspectief*, 18, 14 (2002): 11-12.

¹¹⁰ Buijnsters, "Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw", 186.

¹¹¹ Piet Buijnsters, "Moeder de Gans" in *Wonderland: De wereld van het kinderboek* (Waandersuitgeverij: Zwolle & Koninklijke Bibliotheek: Den Haag, 2002): 16-17.

miniatuurboekjes.¹¹² Dit toont aan dat voor de achttiende eeuw al veel werken voor kinderen zijn geschreven. De vraag is echter wat wel en wat niet als kinderboek beschouwd mag worden. Voor deze scriptie is het echter verder niet relevant of de grens van Van Alphen wel of niet in stand blijft.

3.6 Conclusie

De verschillende levensfasen van een kind die tegenwoordig gebruikelijk zijn, stammen uit de zeventiende- en achttiende eeuw. Het is te kort door de bocht om te stellen dat kinderen slechts als kleine volwassenen werden gezien, maar dat geen onderscheid werd gemaakt tussen een peuter en een kleuter moge duidelijk zijn. In de achttiende eeuw komt de pedagogiek op en komt er steeds meer aandacht voor het kind. Er ontstaat ook materiaal dat specifiek voor kinderen is geschreven. In de eerste helft van de achttiende eeuw zijn dat vooral teksten die kinderen wat willen leren, zoals schoolboeken en religieuze werken, maar in de tweede helft wordt steeds meer materiaal dat ter vermaak dient geschreven.

¹¹² Buijnsters, "Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw", 173.

Hoofdstuk 4 – Het dierbeeld in achttiende-eeuwse Nederlandse kinderboeken

4.1 Inleiding

In dit onderzoek is getracht het dierbeeld in kaart te brengen in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het bronmateriaal dat hiervoor is gebruikt zijn Nederlandse natuurhistorische kinderboeken. De derde en vierde deelvraag van dit onderzoek gaan respectievelijk over diersparende en dierkwellende argumenten. Om dit te achterhalen is in de kinderboeken gezocht naar referenties over dieren waarbij een specifieke kwalificatie aan een handeling is gehangen. De selectie omvat natuurhistorische kinderboeken waarin veel referenties naar dieren staan. Met name zijn dit observaties zonder kwalificaties, zoals uiterlijke beschrijvingen of het functioneren van specifieke organen van dieren. Deze referenties zijn weggelaten in het onderzoek, omdat er specifiek naar het dierbeeld is gezocht. Een citaat over een dier is behandeld als er of een handeling met een dier wordt aangegeven of een kwalificatie aan een dier is gehangen. In dit hoofdstuk zijn de resultaten uiteengezet. Allereerst is beschreven wat al over dieren in kinderboeken is geschreven. In de daaropvolgende paragraaf is beschreven hoe de kinderboeken voor dit onderzoek zijn geselecteerd. Dan volgen de resultaten: eerst is een algemeen overzicht van het onderzochte materiaal geschetst, vervolgens is specifiek ingezoomd op diersparende argumenten, dierkwellende argumenten, het dierbeeld en een onderscheid tussen verschillende soorten dieren.

4.2 Een verkenning: bestaand onderzoek naar dieren in kinderboeken

In dit onderzoek is gekeken naar het dierbeeld dat in 'verlichte' kinderboeken naar voren komt. Zoals we hebben gezien zijn de eerste kinderboeken geschreven in een tijd waarin ouders door middel van kinderliteratuur hun kinderen wat bij wilden brengen. Dit komt terug in de reden voor het gebruik van dieren. In *Talking Animals in British Children's Fiction, 1786-1914* laat historicus Tess Cosslett zien dat dieren in

Engelse achttiende-eeuwse kinderboeken mede populair zijn geworden door de invloed van Locke.¹¹³ Hij was voorstander van het gebruik van dieren om een bepaalde moraal over te brengen. Daarnaast vond hij dat de daadwerkelijke omgang met dieren belangrijk was. Als kinderen wreed tegen dieren waren, zouden ze dat later ook tegen mensen zijn. Dit moest dus worden afgeleerd. Het principe van Locke dat dieren kunnen worden gebruikt om kinderen wat te leren, komt terug in andere onderzoeken. Historici Geerds, Van de Walle en Lobue hebben onderzoek gedaan naar de biologische accuraatheid van de afgebeelde dieren.¹¹⁴ De dieren bleken in geen geval accuraat te worden weergegeven; dieren in kinderboeken werden exclusief gebruikt om een sociaal-emotionele ervaring te laten zien, wat volgens de onderzoekers kon leiden tot 'antropocentrisch redeneren'.

Een aantal onderzoeken hebben specifiek als doel gehad een dierbeeld te onderzoeken. Ze zijn niet specifiek voor de achttiende eeuw, maar interessant om aan te halen. Zo heeft historicus Erica Fudge in 2002 het boek *Perceiving Animals: Humans and beasts in early modern English culture* gepubliceerd.¹¹⁵ Ze doet geen specifiek onderzoek naar kinderboeken, maar naar verschillende soorten teksten in de zestiende en zeventiende eeuw. Toch is het relevant haar hier te noemen, omdat ze op een heldere manier uiteenzet waarom het relevant is onderzoek te doen naar dit thema. Ze beschrijft treffend dat het onderscheid tussen mens en dier niet helder is en dat onderzoek naar een specifiek dierbeeld veel zegt over een specifieke cultuur. Dit fragment komt uit haar inleiding: "Achieving human status has never been easy. The ways in which being human is defined rely on the exercise of certain skills, such as speaking, and in the exercise of human-ness the animal becomes an important player in history. It becomes the thing which the human is constantly setting itself against."¹¹⁶

¹¹³ Tess Cosslett, *Talking animals in British children's fiction, 1786-1914* (Routledge, 2017), 10-18.

¹¹⁴ Megan Geerds, Gretchen Van De Walle en Vanessa LoBue, "Using animals to teach children biology: Exploring the use of biological explanations in children's anthropomorphic storybooks." *Early Education and Development* 27, no. 8 (2016): 1237-1249.

¹¹⁵ Erica Fudge, *Perceiving animals: Humans and beasts in early modern English culture* (University of Illinois Press, 2002), 1-10.

¹¹⁶ Erica Fudge, *Perceiving animals: Humans and beasts in early modern English*, 1.

In het boek *Talking Animals in Children's Fiction* onderzoekt Catherine Elick het dierbeeld in Engelse kinderliteratuur.¹¹⁷ Pratende dieren zijn sinds het ontstaan van de kinderliteratuur in de achttiende eeuw hierin constant aanwezig geweest, alleen de houding die mensen tegenover dieren hebben en de *agency* die dieren wordt toegekend verschillen door de tijd heen. In Engelse kinderboeken uit de achttiende eeuw wordt volgens Elick duidelijk weergegeven dat het martelen van dieren niet hoort, maar wordt tegelijk een hiërarchie meegegeven aan de kinderen. Bovenaan staat God, vervolgens de mensen en daaronder de dieren. In Engelse kinderboeken uit de negentiende eeuw valt op dat sympathieën naar dieren te zien zijn. Toch zijn ze hier ook geen op zichzelf staand onderwerp en wordt nog steeds over hen geschreven in termen van 'nuttig voor mensen'. Het is pas in de twintigste eeuw dat wordt getracht dieren los te koppelen van de mens en ze te zien als intrinsieke wezens: "English-language children's fantasies of the modern period - defined for the purposes of this study broadly as 1900 to 1975 - present talking animal characters struggling to become true subjects, not objects, whose worth and welfare are not entirely dependent upon humans and whose power relations with people are more productively unstable than hierarchical."¹¹⁸

Elick is niet de enige die heeft geschreven over dieren in de Engelse kinderliteratuur (zie bijvoorbeeld Blount¹¹⁹, Johnson¹²⁰, Oswald¹²¹), maar geen van hen hebben de achttiende eeuw als tijdsspanne gekozen. Er bestaat een hiaat wat betreft deze periode, niet alleen voor Engelse, maar voor kinderliteratuur in het algemeen.

Het dichtst in de buurt van onderzoek naar een specifiek dierbeeld in de achttiende eeuw komt van historicus Harriet Ritvo, zij onderzocht Engelse kinderliteratuur gericht op het bijbrengen van natuurlijke geschiedenis in de achttiende

¹¹⁷ Catherine Elick, *Talking Animals in Children's Fiction: A Critical Study* (McFarland, 2015), 1-12.

¹¹⁸ Catherine Elick, *Talking Animals in Children's Fiction: A Critical Study*, 1.

¹¹⁹ Margaret Joan Blount, *Animal Land: The Creatures of Children's Fiction* (Avon Books, 1977)

¹²⁰ Kathleen R. Johnson, *Understanding children's animal stories* (E. Mellen Press, 2000)

¹²¹ Lori Jo Oswald, *Environmental and animal rights ethics in children's realistic animal novels of twentieth-century North America* (1995)

en negentiende eeuw.¹²² Bijzonder aan dit onderzoek is dat niet de kwaliteit van de lesmethode of de educatieve werkelijkheid centraal staat, maar het dierbeeld dat in deze boeken wordt geschetst. Het eerste zoölogische boek gericht op Engelse kinderen dateert van 1730, *A Description of Three Hundred Animals* van Thomas Boreman. Het kinderboek is een genre dat vóór 1700 nog niet bestond. Ook natuurlijke historie is pas in het midden van de achttiende eeuw populair geworden, dus Boreman boorde een totaal nieuwe markt aan. Uit de achttiende-eeuwse, Engelse kinderboeken komt een duidelijk dierbeeld naar voren. Afbeeldingen van dieren werden gebruikt om kinderen zowel iets te leren over de dieren vanuit biologisch oogpunt als over hun relatie met de mens. De rol van de mens en het gedomesticeerde dier was altijd die van de meester en de slaaf. Er werd ook op specifieke dieren ingegaan. Zo was het varken, ondanks zijn waarde als voedseldier, stom en smerig. Er werd weinig aandacht besteed aan niet-gedomesticeerde dieren. Toch waren zij wel geschapen voor de mens: "Wild animals too might serve practical human purposes. They could be killed for their skins and horns, or for their flesh; they could be tamed as pets or as performers."¹²³ Sommige boeken behandelen de grote, sterke zoogdieren, die allemaal worden beschreven als angstaanjagend en 'uitsluitend slecht', op één dier na, de leeuw: "The exception was the lion, whose prestige as the king of beasts (lingering from the medieval bestiaries) was enhanced by its contemporary function as the emblem of British power. (...) It attacked bravely, from the front, and never killed unless it was hungry. Most important, the lion respected man."¹²⁴ Dieren werden daarnaast gebruikt om kinderen over maatschappelijke orde te leren. De lage klasse werd als schaap en kitten uitgebeeld, wat duidelijk moest maken dat ook zij slaafs moesten zijn aan hun meester, de hoge klasse. Het overkoepelende dierbeeld dat in de Engelse kinderboeken naar voren komt, is dat dieren inferieur zijn aan mensen. De scheidslijn was de rede, wat mensen wel

¹²² Harriet Ritvo, "Learning from animals: Natural history for children in the eighteenth and nineteenth centuries", *Children's Literature* 13, 1 (1985): 72–93.

¹²³ Ghesquière, *Het verschijnsel jeugdliteratuur*, 80.

¹²⁴ Ritvo, "Learning from animals: Natural history for children in the eighteenth and nineteenth centuries", 87.

hadden en dieren niet. Dit rechtvaardigde de menselijke overheersing over dieren, zowel in pragmatische als in principiële zin.

Er is redelijk wat materiaal beschikbaar over het afbeelden van dieren in kinderboeken, echter nog weinig met de intentie een dierbeeld te construeren. Zoals uiteengezet in de onderzoeksmethode, zijn er twee overkoepelende manieren om historisch onderzoek te doen naar dieren: onderzoek van dieren om een menselijke context te verklaren en onderzoek naar menselijke contexten om een specifiek dierbeeld te verklaren. Mijn onderzoek richt zich op het laatste, de reconstructie van een bepaald dierbeeld dat wordt geschetst in kinderboeken uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Er is veel geschreven over kinderboeken in het algemeen, redelijk wat geschreven over kinderboeken in de achttiende eeuw, maar over Nederlandse kinderboeken in de tweede helft van de achttiende eeuw in relatie tot dieren is bijna niets geschreven. Er is één Nederlandse masterscriptie van Ronald Brouwers genaamd *De bescherming van dieren in 'achterlijk' Nederland. Veranderende mentaliteit ten aanzien van dieren: een onderzoek in kinderboeken*.¹²⁵ Het werk is gepubliceerd in 1989. Hij onderzocht de veranderende houding ten opzichte van dierkwellende praktijken. Er zijn echter twee grote verschillen met dit onderzoek. Ten eerste heeft hij onderzoek gedaan in vooral negentiende-eeuwse werken. Ten tweede onderzoekt hij slechts diersparende argumenten, terwijl dit onderzoek zich focust op zowel diersparende als dierkwellende argumenten. Toch zijn de onderzoeksresultaten van zijn scriptie relevant. Hij constateert dat de afname van geweld tegen dieren in kinderboeken wordt gepropageerd en dat schrijvers trachten een gedragscode te internaliseren.¹²⁶

4.3 Context van het geanalyseerde materiaal

Bij een kwalitatieve inhoudsanalyse is het belangrijk een gestructureerde methode van analyseren te hebben. Hiervoor is een goed waarnemingsinstrument noodzakelijk. Dit

¹²⁵ Ronald Brouwers, *De bescherming van dieren in 'achterlijk' Nederland : veranderende mentaliteit ten aanzien van dieren: een onderzoek in kinderboeken* (Rotterdam, 1989).

¹²⁶ Ronald Brouwers, *De bescherming van dieren in 'achterlijk' Nederland : veranderende mentaliteit ten aanzien van dieren: een onderzoek in kinderboeken*, 103-104.

zorgt voor minder ruimte voor interpretatie en met een goed instrument kunnen overeenkomsten en verschillen duidelijk in kaart worden gebracht. Door het regelmatig aanpassen is het instrument steeds meer verfijnd. Het uiteindelijke waarnemingsinstrument bestaat uit de volgende onderdelen:

- Algemene kenmerken: bibliografische referentie, identieke werken, schrijver, vertaler, titel, jaar, uitgever, aantal pagina's, geraadpleegd via, wel of geen referentie naar dieren
- Inhoud: bibliografische referentie, pagina, argument, dierbeeld, diersoort, uitleg argument, citaat
- Argumentatie: diersparende argumentatie, dierkwellende argumentatie, dierbeeld, diersoort
- Totaaloverzicht: aantal geanalyseerde boeken, totaal aantal bladzijden

De analyse van de kinderboeken is volgens een inductieve methode uitgevoerd. De boeken zijn grondig gelezen en elke verwijzing naar een dierbeeld is genoteerd in een apart bestand. Per notitie is het argument genoteerd dat resulteerde in een argumentatieboom. Op deze manier is geanalyseerd welke argumenten er zijn gebruikt en hoe vaak ze voorkomen. Niet alle verwijzingen naar dieren zijn opgenomen. Dit onderzoek behelst specifiek het dierbeeld in kinderboeken, wat de selectie kleiner maakt dan alle aantekeningen over dieren die te vinden zijn. Er is geselecteerd op citaten waarin mensen een kwalificatie aan dieren hangen en het diergebruik. Hierbij behoren ook de citaten waarin de jeugd geleerd wordt hoe met dieren om te gaan. De argumentatie met betrekking tot het gebruik heb ik opgedeeld in twee delen: diersparende argumenten en dierkwellende argumenten. De algemene beschrijvingen van dieren, zoals verschillende soorten en uiterlijke kenmerken, zijn achterwege gelaten.

4.4 Algemene resultaten

Alle teksten die zowel een handeling of een kwalificatie met betrekking tot een dier betreffen zijn in het onderzoek meegenomen. Als deze werden gevonden, is het volgende genoteerd (indien van toepassing): het boek, de pagina, de argumenten, het dierbeeld, de diersoort, een korte uitleg van het gevonden dierbeeld en de citaat. Niet van alle genoteerde passages is het citaat genoteerd. Soms was het bijna een precieze herhaling van een eerder citaat, waardoor het minder relevant was het citaat over te typen. In totaal is in 23 boeken iets over een specifiek dierbeeld gevonden en in 1 boek niets.¹²⁷ Dit laatste was dan ook gelijk het kleinste boekje, bestaande uit 16 bladzijden met versjes over de natuur. Het heet *Liederen over de Vier Hoofdstoffen, Het Vuur, de Lucht, het Water en de Aarde* van Johanna van den Bosch, gepubliceerd in 1767.¹²⁸ In de rest van de geanalyseerde boeken werd wel iets over het dierbeeld gevonden, te weten 292 keer, waarvan 242 keer het precieze citaat is overgenomen.

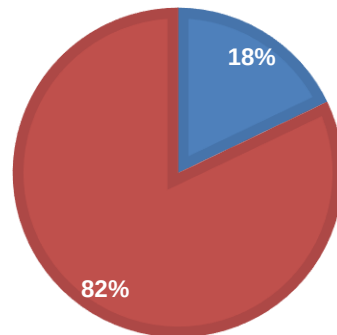
De argumenten zijn zoals opgemerkt opgedeeld in twee soorten: diersparend en dierkwellend. Deze termen moeten breed worden geïnterpreteerd. Diersparend houdt in wanneer mensen een reden opgeven een dier geen leed aan te doen. Dierkwellend houdt in wanneer een dier beperkt wordt in zijn natuurlijke behoeften en dorst, honger, fysiek ongerief, pijn of angst moet ervaren. Ook wordt het als dierkwellend beschouwd als een dier om een bepaalde reden moet worden gedood. Bij de desbetreffende paragrafen wordt op het onderscheid binnen deze twee categorieën ingegaan, voor nu wordt volstaan met deze selectie. Er zijn in totaal 24 diersparende argumenten gevonden en 110 dierkwellende argumenten.

¹²⁷ Het is gebruikelijk om getallen tot en met twintig in historisch onderzoek voluit te schrijven. Aangezien in de analyse veel getallen worden gebruikt, is omwille van de leesbaarheid echter gekozen om alle getallen in paragraaf 4.4 tot en met 4.8 in cijfers te schrijven.

¹²⁸ Johanna van den Bosch, *Liederen over de Vier Hoofdstoffen, Het Vuur, de Lucht, het Water en de Aarde* (Amsterdam, 1767).

Diersparende versus dierkwellende argumenten

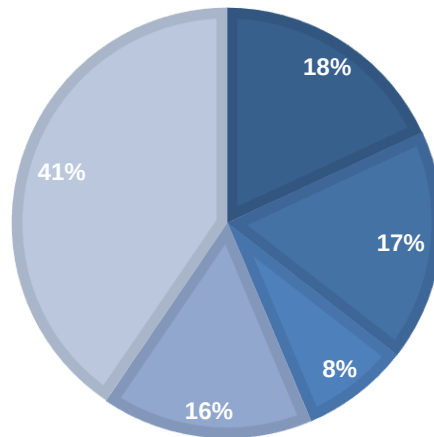
■ Dier-sparende argumenten ■ Dier-kwellende argumenten

Het dierbeeld is opgedeeld in 5 thema's: doel, aard, gedrag, verstand en nut. Met doel wordt de voornaamste functie van het dier op aarde bedoeld. Dit kan een van boven opgelegd doel zijn (dieren als goddelijke objecten), maar ook dieren als mensenvriend (dieren als metgezel). Onder aard worden het karakter en vaste eigenschappen van het dier bedoeld. Vaak wordt 1 specifieke aard aan een diersoort toegekend, zoals wreed, kwaad of moedig. Onder gedrag worden bepaalde acties verstaan die dieren ondernemen. Onder verstand staan alle dierbeelden die gelieerd zijn aan denkbeelden van dieren. Vaak is afgevraagd of een dier in staat is te denken net als de mens. De antwoorden hierop worden ook onder verstand geschaard. Ten slotte is er nut: dieren worden ook als nuttige objecten gezien, zoals voedsel en gebruiksmiddel. De verschillende thema's zijn weer opgedeeld in specifieke dierbeelden. Deze zullen in paragraaf 4.7 worden behandeld. In totaal zijn er 333 dierbeelden uit de kinderboeken geëxtraheerd. Bij sommige paragrafen zijn meerdere dierbeelden genoteerd.

Dierbeeld naar thema

■ Doel ■ Aard ■ Gedrag ■ Mentaal ■ Nut

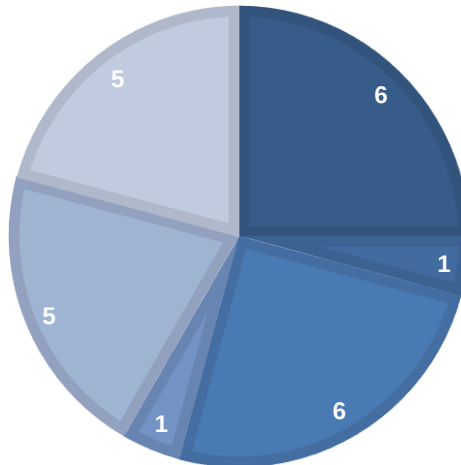
Bij deze grafiek is een opmerking op zijn plaats. Er is namelijk 1 dierbeeld dat hierboven niet wordt behandeld. Het betreft het dierbeeld 'De mens als dier'. Deze is in totaal 12 keer aangetroffen. In de desbetreffende boeken wordt de mens ook als dier gezien, maar tevens altijd boven de dieren geplaatst. Het argument is in alle gevallen hetzelfde: de dieren zijn door God voor de mens geschapen, maar de mens is zelf ook een dier. Dit is een opvallende conclusie, omdat in het christendom de mens niet als dier wordt gezien. Een vermoeden is dat, omdat er in de tweede helft van de achttiende eeuw veel onderzoek werd gedaan naar zowel dieren als mensen, de gelijkenis niet kon worden ontkend. Mensen hebben dezelfde zintuigen, veel emoties komen overeen en dieren hebben zelfs denkbeelden. Het is nog minimaal een halve eeuw voor Darwin, maar 'de mens als dier' is een terugkerend thema. In paragraaf 4.7 volgt hierover meer.

4.5 Diersparende argumenten

De diersparende argumenten zijn duidelijk in de minderheid, zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien. In totaal zijn het er 24, verspreid over 11 kinderboeken. De diersparende argumenten zijn op te delen in 6 soorten argumenten: morele argumenten (6), onnatuurlijke argumenten (1), utilitaire argumenten (6), onbekende argumenten (1), religieuze argumenten (5) en barmhartige argumenten (5).

Diersparende argumenten

■ Morele argumenten ■ Onnatuurlijke argumenten ■ Utilitaire argumenten
 ■ Onbekende argumenten ■ Religieuze argumenten ■ Barmhartige argumenten

Morele argumenten

Met morele argumenten worden de diersparende argumenten bedoeld die dienen om mensen te behoeden voor kwaad gedrag. Men doodt geen dieren, omdat de stap naar mensen doden dan kleiner wordt. Het gaat hier niet om het leed van de dieren zelf, maar om het effect dat het op mensen heeft. Dieren hebben hier slechts een instrumentele waarde. We zien dit het duidelijkst terug in het anonieme *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur* (1800), waarin een kleine jongen genaamd Frederik allerlei natuurkundige en zedelijke lessen krijgt van zijn leermeester. Zo lezen we in de inleiding het volgende:

ô! Dat Vliegje dat daar wappert
 In de stralen van de Zon,
 Wen zij daalt, was, bij 't vermoorden,
 Reeds een werktuig, dat u kon
 Tot den Menschenmoord geleiden,
 Zoo Gods hand u overliet
 Aan uwe eigen wank'le schreeden. –
 Ach! hadt men dat voorbeeld niet
 Van het geen 'k u hier moest zeggen:
 Weest des deugdsaam t' allen tijd';

Laat geen wreedheid u verrassen,
Of gij raakt het beste kwijt,
't Geen uw hart moet onderscheiden,
Als het hart van eenen Mensch,
Van dat van een' wreeden Tijger,
Die alleen, als dan, zijn' wensch
Ziet vervullen, als zijn tanden,
Bloedrood zijn van zijnen Roof. –¹²⁹

De les is duidelijk: men moet geen vliegje doden, want dat kan tot de moord van een mens leiden. We moeten deugdzaam zijn, ons hart moeten we onderscheiden van die van een wrede tijger. Dit idee komt meerdere malen in het werk terug. Zo wordt in een paragraaf verteld waarom men geen spreeuwen en leeuweriken de kop moet indrukken. Dit is een verderfelijke bezigheid, zo lezen we. De reden hiervoor wordt met de volgende vergelijking gegeven:

Wie een Vlieg, met eene speld op de Tafel vaststeekt, en het Dier - hoe nutteloos ook op zich zelve, met eenig genoegen ziet lijden, zal weldra een hond, een kat; naderhand een Schaap, een Paard, of ander Dier, en eindelijk zijnen Evenmensch van het leeven durven berooven - de aanleg tot ongevoeligheid en wreedheid, is reeds daar.¹³⁰

Het morele argument kan niet beter worden verwoord. Het komt ook voor in het derde en vierde deel van *Kort begrip van de historie der insecten* van Gaspard Guillard de Beaurieu (1768), vertaald uit het Frans.¹³¹ Dit zijn 4 uiteenzettingen over allerlei soorten insecten, soms kort en soms tientallen pagina's lang over hetzelfde insect. Tussendoor lezen we een aantal diersparende argumenten, zoals het morele argument. In het derde deel lezen we dat we kinderen af moeten leren kevers te mishandelen. Als we dat niet doen, zullen ze dit ook zomaar bij vogels en honden kunnen doen. Uniek is het morele argument in het vierde deel, waarin wordt gesteld dat de mens menselijker, gezelliger en vriendelijker zou zijn als zij alleen maar planten zou eten:

¹²⁹ Anoniem, *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur* (Amsterdam, 1800), IX.

¹³⁰ Anoniem, *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur*, 97.

¹³¹ Gaspard Guillard de Beaurieu, *Kort begrip van de historie der insecten. Vier delen*. (Amsterdam, 1766-1768).

Laat ons hier by in het voorbygaan aanmerken, dat de mensch zekerlyk zachtaardiger zoude zyn, zekerlyk meer menschelykheid, om zo te spreken, hebben, gezelliger, vriendelyker wezen, en gezonder leven, indien hy niet anders dan planten en gewassen nuttigde.¹³²

Dit pleidooi voor het, uiteraard anachronistische, veganisme lezen we alleen hier; het komt in geen 1 ander geanalyseerd boek meer voor.

Onnatuurlijke argumenten

Er wordt niet precies duidelijk wat met de zogenaamde 'onnatuurlijke argumenten' bedoeld wordt. Gaat het tegen de natuur van de mens in? Of tegen de natuur in het algemeen? Toch is het een duidelijk *statement* in *De Kleene Frederik, in het groote rijk der natuur* om Leeuweriken niet neer te schieten. We lezen dat het een manier is voor vrouwen om zich te vermaken. Echter moet duidelijk zijn dat achter het zogenaamde vermaak een moordtoneel schuilgaat:

Bij gelegenheid van een der kleene wandelingen, welken de jonge Frederik gewoon was dagelijks te doen, wierdt hij verzogt bij het SCHIETEN van eene LEEUWERIK, waar meede de Vrouwelijke Sexe, zich op verscheidene plaatsen vermaakt, tegenswoordig te zijn. De Dag was schoon en de Zon scheen met haare heldere stralen, welke onontbeerlijk voor dit zoogenoemd vermaak zijn: ik zeggen, zoogenoemd vermaak; dewijl het onnatuurlijk is, aan een Moordtooneel - van een onschuldig Dier - eenig genoegen of vermaak te hechten.¹³³

Naast het dierbeeld 'onschuldig' zien we dat er niet gedood mag worden, omdat dit onnatuurlijk zou zijn. Het is de enige keer dat dit argument wordt aangehaald.

Utilitaire argumenten

Een vaker voorkomend argument is het utilitaire argument. Dit houdt in dat een dier niet gekweld dient te worden, omdat het dier nuttig kan zijn. Zo wordt in *Kleine natuurlyke geschiedenis voor de jeugd* van Karl Gottlob Hausius (1799) gesteld

¹³² Gaspard Guillard de Beaurieu, *Kort begrip van de historie der insecten. Vierde stukje*. (Amsterdam, 1768), 15.

¹³³ Anoniem, *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur*, 97.

dat mezen geen kwaad aangedaan mag worden, omdat het zeer nuttige vogels zijn.¹³⁴ In *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur* lezen we dat paarden niet slecht behandeld mogen worden, omdat het nuttige dieren zijn. De paarden worden ook in *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen* van Petrus Adriaanszoon Loosjes (1769) gespaard. In een fragment vraagt juffrouw Leergraag aan de heer Waarmond, 2 van de 6 personages in het boek, of het komt dat we geen paarden eten omdat we genegenheid hebben voor het dier. Hij antwoordt:

Het eerste Mejuffrouw, kan de rede niet wel zyn: naardemaal wy, by voorbeeld, smaaklyk van een Lam eeten, dat by ons gebooren is, en wy als uit de hand gevoed hebben. Het laatste zou iets meer zeggen, dewyl de Paarden tot eenen hoogen ouderdom, wanneer hun vleesch zeker niet van 't beste zal weezen, by ons in dienst blyven, en dan zou 't hun tayheid weezen en geenzins de aanmerking van gedaanen dienst, welke ons van 't eeten terug hieldt, ook maakt men geen zwaarigheid, om Runderen te slagten, van welke wy zo groote voordeelen trekke.¹³⁵

Het antwoord is dus nee, het komt niet door genegenheid, maar doordat paarden tot op hoge leeftijd van nut zijn. We eten immers toch ook lammetjes? In hetzelfde boek lezen we nogmaals het utilitaire argument, ditmaal over nachtegalen. Deze vogels mogen niet gedood worden omdat ze goed kunnen zingen.¹³⁶ Het argument wordt ook gecombineerd met het religieuze argument, wat later aan bod komt. In de *Kleine katechismus der natuur voor kinderen* schrijft Johannes Florentius Martinet (1779) dat God de dieren heeft geschapen.¹³⁷ Dit zorgt voor een bepaalde plicht richting dieren: we moeten ze goed verzorgen en niet al te zware lasten opleggen. Ten slotte wordt in *Kort begrip van de historie der insecten* gehamerd op het feit dat we bijen ook goed moeten behandelen. De bijen zijn goede hulpmiddelen, dus moeten ze goed worden verzorgd.¹³⁸

¹³⁴ Karl Gottlob Hausius, *Kleine natuurlyke geschiedenis voor de jeugd* (Zutphen, 1799), 108.

¹³⁵ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen* (Amsterdam, 1769), 76.

¹³⁶ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*, 202.

¹³⁷ Joannes Florentius Martinet, *Kleine katechismus der natuur voor kinderen* (Amsterdam, 1779), 84-85.

¹³⁸ Gaspard Guillard de Beaurieu, *Kort begrip van de historie der insecten. Tweede stukje*. (Amsterdam, 1767), 15.

Onbekende argumenten

Een argument dat slechts 1 keer voorkomt is het onbekende argument. De naam zegt het in principe al: het is onbekend waarom we dieren goed moeten behandelen. Het betreft hier paarden en gaat over een paragraaf in *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*:

't Is waarlyk zeldzaam, dat men het eeten van Paardenvleesch als iets wreeds en woests beschouwt, en 'er een weerzin tegen betoont; terwyl het Beest zo schoon, zo zuiver is, als die, welke ons dagelyks tot voedsel dienen, en ook de zodanigen, die, uit nieuwsgierigheid, of nood, het geproefd hebben, eenpaarig verzekeren, dat de smaak geenszins onaangenaam is, en 'er nooit kwade gevolgen van bemerkt zyn onder die Volken, by welke dit oudtyds gemeen was, of nog is.¹³⁹

Er is niet bekend waarom het wreed en woest is om paarden te eten. De auteur geeft verder geen reden op en doet geen poging het uit te zoeken. Hij accepteert dat niet bekend is waarom we geen paarden eten.

Religieuze argumenten

In paragraaf 4.6 zullen we het religieuze argument veel tegenkomen, maar dan als reden om dieren juist wel te kwellen. De dieren zijn volgens het christendom immers voor de mens geschapen en dus kunnen we ermee doen wat we willen. Toch wordt religie ook aangehaald als diersparend argument, om precies te zijn 5 maal in 3 verschillende boeken. Het wordt 1 keer gebruikt in *De natuurkunde ten gebruike in de scholen* geschreven door Ludwig Christoph Schmähling (1798).¹⁴⁰ De dieren zijn voornamelijk geschapen voor de mens, zo lezen we. Het is daarom een wreedheid om dieren zonder noodzaak te pijnigen. Men moet ze zelfs de nodige verzorging en voedsel aanbieden. We lezen het religieuze argument ook in het tweede deel van *Kort begrip van de historie der insecten*. Dieren zijn geschapen voor de mens en dus in feite slaven van de mens. Om deze reden moeten

¹³⁹ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*, 76.

¹⁴⁰ Ludwig Christoph Schmähling, *De natuurkunde ten gebruike in de scholen* (Amsterdam, 1798), 30.

we kinderen leren dieren hun geluk te gunnen. Het argument komt het meest voor in het eerste deel van *Natuurlyke historie voor kinderen* van Georg Christian Raff. Hij schrijft:

Gun dus in het toekomende den dieren hun korte leven, hun voedsel en hunne geringe vreugde, welke zy van God verkreegen hebben, en verschoon eene kleine ongelegenheid die zy door weezenlyk nut vergoeden. - De musch mag immers wel eenige graankorreltjes van onzen overvloed neemen, en wel eenige van onze kersen, peeren en druiven afpikken, als zy ons het noodige maar overlaat.¹⁴¹

We moeten de dieren het korte leven gunnen en daarbij ook hun voedsel en zelfs de geringe vreugde. Zij hebben dit immers van God gekregen, dus hebben zij dat recht. Op dezelfde bladzijde lezen we:

Wy moeten dus de huishouding van den algenoegzaamen God niet bedillen en berispen, maar veel eer looven en ons over dezelve verwonderen, en zeggen: Ach hoe goed, ja hoe voortreflyk goed, hebt gy, wyze Maaker, alles gemaakt en geordineerd!¹⁴²

God heeft de huishouding voor de mens niet voor niets op deze manier ingericht. We moeten het als mens dus niet berispen, maar met eer loven en ons verwonderen. 6 bladzijden verder wordt ons ongeveer hetzelfde verteld. We lezen hier deels het dierkwellende argument, wat later aan bod komt, maar gecombineerd met het diersparende religieuze argument:

Het is echter dikwyls noodig en goed dieren te: dooden, dewyl zy ons schade doen, gelyk de muizen en rupsen, of dewyl de Schepper dezelve, ons tot spyze verordineerd heeft, gelyk de schaapen en kalveren, maar uit moedwil en baldaadigheid mag men zulks niet doen, en men mag de zelve ook niet kwellen, noch langduurige pyn aandoen. - Verders moet gy weeten, lieve kinderen, waarby ieder diertje het leven onderhoudt, hetwelk gy bewaaren en voeden wilt, ander zins sterft het geheel en al.¹⁴³

¹⁴¹ Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Eerste deel* (Leiden, 1781), 17-18.

¹⁴² Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Eerste deel*, 18.

¹⁴³ Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Eerste deel*, 24.

We moeten dieren doden, maar we mogen dit alleen doen als het noodzakelijk is. Uit moedwil en baldadigheid mag men dit niet doen. Tevens mag men de dieren niet kwellen of langdurige pijn doen. We moeten, kortom, de dieren goed behandelen en niet kwellen, omdat de Schepper ons deze dieren geschonken heeft.

Barmhartige argumenten

Onder de barmhartige argumenten worden de diersparende argumenten beschouwd die de dieren voor kwellingen willen behoeden, omdat nadelig voor de dieren is. Dus niet omdat het mensen laat moorden of omdat het van God moet, maar simpelweg omdat het zielig is voor het betreffende dier. Dit argument gaat vaak gepaard met het dierbeeld 'onschuldig'. We zien dit argument 5 maal terug in 4 verschillende boeken. Het eerste is in *Eenige Stukken uit De Natuurlyke Historie Voor Kinderen* van Hendrik Jan Beusekamp (1799). Hij schrijft over krokodillen. De oude Romeinen lieten krokodillen vechten met zowel beesten als andere mensen. Veel dieren gingen hierbij dood. Beusekamp vraagt aan de jonge lezers: zouden jullie dat ook willen zien? Het is een retorische vraag, want hij antwoordt gelijk dat men dat niet moet willen:

Ik hoop neen. Die dat gaarn ziet is dwaas en onbarmhartig: want hy schept genoeg in te zien, dat onschuldige dieren malkander smerte aandoen, zonder dat er eenig nut door bevorderd wordt.¹⁴⁴

Het dier is onschuldig en er is geen rationele reden het kwaad te doen. Johann Gottlieb Trimolt schrijft in *Merkwaardige voorbeelden, ter bevordering der kennis van de zielvermogens der dieren* (1799) dat wreedheden tegen dieren verwerpelijk zijn.¹⁴⁵ Naast dat ze door God geschapen zijn, kunnen ze ook voelen. Ze kunnen pijn ervaren en dus moeten men ze niet onnodig schaden. In *Kort begrip van de historie der insecten*

¹⁴⁴ Hendrik Jan Beusekamp, *Eenige Stukken uit De Natuurlyke Historie Voor Kinderen* (Zutphen, 1799), 37.

¹⁴⁵ Johann Gottlieb Trimolt, *Merkwaardige voorbeelden, ter bevordering der kennis van de zielvermogens der dieren* (Amsterdam, 1799), 52.

wordt stilgestaan bij dierspelen.¹⁴⁶ Deze zijn afschuwelijk, zo schrijft Guillard de Beaurieu. Hij snapt niet dat mensen dit niet zonder afgrijzen kunnen aanschouwen. Ook schrijft hij in het vierde deel dat het doden van zijdewormen diervriendelijk dient te gebeuren.¹⁴⁷ Verderop schrijft hij nogmaals iets over mensen die vlees eten, zoals we eerder zagen bij Guillard de Beaurieu: de eerste mensen die vlees hebben gegeten moeten het verschrikkelijk hebben gevonden. Het is een van de eerste daden van wreedheid tegen de eigen soort en andere diersoorten.¹⁴⁸

4.6 Dierkwellende argumenten

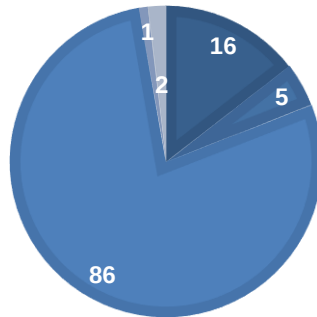
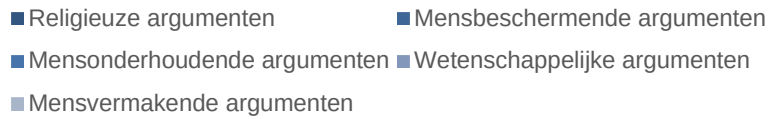
Zoals we gezien hebben zijn de dierkwellende argumenten ruim in de meerderheid. In totaal zijn het er 110 in 15 kinderboeken. Binnen deze groep argumenten zijn 5 soorten argumenten onderscheiden: religieuze argumenten (16), mensbeschermende argumenten (5), mensonderhoudende argumenten (86), wetenschappelijke argumenten (2) en mensvermakende argumenten (1). Bij de diersparende argumenten zijn alle citaten aangehaald. Getracht is dat bij de dierkwellende argumenten ook te doen, maar bij de religieuze en de mensonderhoudende argumenten is dat te veel op allemaal op te sommen. Bij deze argumenten wordt uitgelegd wat het behelst en worden een aantal voorbeelden gegeven.

¹⁴⁶ Gaspard Guillard de Beaurieu, *Kort begrip van de historie der insecten. Tweede stukje* (Amsterdam, 1766-1768).

¹⁴⁷ Gaspard Guillard de Beaurieu, *Kort begrip van de historie der insecten. Vierde stukje* (Amsterdam, 1766-1768), 141.

¹⁴⁸ Gaspard Guillard de Beaurieu, *Kort begrip van de historie der insecten. Vierde stukje*, 184.

Dierkwellende argumenten

Religieuze argumenten

Het religieuze argument kan kort worden samengevat: God heeft de dieren voor de mensen geschapen en zij mogen die dieren gebruiken hoe ze dat willen. Dat is in het kort waar al deze argumenten op neerkomen. Het betreft verschillende dieren, maar de kern komt op hetzelfde neer: de dieren zijn geschapen voor de mensheid en de mens mag ze dan ook op allerlei wijzen gebruiken. Deze argumentatie volgt vaak aan het begin van een hoofdstuk, waarna een groot aantal mensonderhoudende argumenten volgen. Neem bijvoorbeeld het *Natuurkundig schoolboek*, geschreven door Johannes Buijs (1800).¹⁴⁹ De mens heeft van God tanden gekregen om de dieren te kunnen eten die God geschapen heeft, zo verklaart hij de tanden in onze mond. In de *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur* vinden we hetzelfde argument, namelijk dat kamelen mogen worden opengesneden en opgegeten, omdat alles aan de mens is onderworpen.¹⁵⁰ Dit geldt ook voor de vissen. Deze hebben genoeg te eten van God gekregen, zodat de mens optimaal kan profiteren van de vissen in de zee, zo lezen we in het tweede deel van *Natuurlyke historie voor kinderen* van Georg Christian Raff (1781):

¹⁴⁹ Johannes Buijs, *Natuurkundig schoolboek*. Uitgegeven door de Maatschappij tot nut van't algemeen (Leiden, 1800), 54.

¹⁵⁰ Anoniem, *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur*, 29.

Wel wat gevolg trekt gy hier uit myn kind? - Dat de goede God, van deze menigte, voor ons en andre dieren een goed voedsel heeft gelieven te bezorgen.¹⁵¹

In de *Kleine katechismus der natuur voor kinderen* lezen we ook de reden waarom er zo weinig roofdieren zijn. Dit komt volgens Martinet omdat God de mensen heeft geschapen en de dieren voor de mens.¹⁵² John Newbery schrijft in *Philosophie der toll en ballen, of het Newtoniaansche zamenstel van wysbegeerte* (1768) dat alles voor de mens is geschapen.¹⁵³

Mensbeschermende argumenten

De mensbeschermende argumenten zijn argumenten om dieren te kwellen omdat ze mensen tot last zijn of hen schade kunnen berokkenen. In totaal zijn er 5 van dergelijke argumenten gevonden in 3 verschillende boeken. In de *Kleine natuurlyke geschiedenis voor de jeugd* van Karl Gottlob Hausius wordt het argument toegepast op muizen:

Daar zyn ook heel witte muizen, die echter zeer zeldzaam zyn. Men kan hen ook tam maaken en by zich op de kamer laten rondloopen. Wanneer er echter te veel in getal zyn, dan zyn ze zeer schadelyk, maar door katten, gift en muizevallen kan men hen binnen korten tyd zeer doen verminderen, ja zelfs geheel uitroeien; ofschoon zy alle jaaren, twee of drieemaal, zes of tien jongen werpen.¹⁵⁴

De muizen zijn schadelijk voor de mens als ze in grote getalen aanwezig zijn. Men kan het aantal muizen echter met katten, gif of muizenvallen in korte tijd verminderen. In het boek staat nog een dergelijk argument, maar dan met betrekking tot motten:

Dit kleine diertjen doet aan onze kleederen en pelzen, door hun knaagen, groot nadeel, ondertusschen kunnen zy de lucht van terpentyn-olie niet verdraagen, en hier door kan men hetzelfde te keer gaan. Deeze olie, dun op papier gestreeken, en tusschen de kleederen gelegd, veroorzaakt hun den dood; zy verkrygen door de lucht van dezelve stuiptrekkingen en sterven schielyk.¹⁵⁵

¹⁵¹ Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Tweede deel* (Leiden, 1781), 9.

¹⁵² Johannes Florentius Martinet, *Kleine katechismus der natuur voor kinderen*, 81.

¹⁵³ John Newbery, *Philosophie der toll en ballen, of het Newtoniaansche zamenstel van wysbegeerte, geschikt naar de vatbaarheid der eerste jeugd: bestaande in ses lessen* (Middelburg, 1768), 80-95.

¹⁵⁴ Karl Gottlob Hausius, *Kleine natuurlyke geschiedenis voor de jeugd*, 106.

¹⁵⁵ Karl Gottlob Hausius, *Kleine natuurlyke geschiedenis voor de jeugd*, 112-113.

Wederom hetzelfde argument: de motten zijn schadelijk, maar met een specifiek middel – in dit geval olie – kunnen ze gedood worden gemaakt. Een soortgelijk argument vinden we terug in *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen* van Petrus Adriaanszoon Loosjes. Hij heeft het over mussen, die hij schadelijke wezens noemt.¹⁵⁶ Men moet daarom de populatie mussen in toom houden. Een ander soort argument staat in *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur*. Hier gaat het om het doden van dieren, omdat ze andere dieren stelen of doden. Hij benoemt eerst de marter, die duiven heeft gedood.¹⁵⁷ Dit rechtvaardigt zijn gevangenschap en hij mag hier zelfs om worden gedood. Het ander dier dat hij noemt zijn vossen:

Nu ja, hij is een regte gesleepten Aartsgaauwdief; des nachts sluipt hij in der Boeren schuuren, en steelt Hoenders, Gansen, Duiven en Eenden, wat hij maar bekomen kan. - Daarom is hij niet te berispen: hij neemt het, waar hij het vindt; hij weet niet beter, en wordt hij betrapt, nu, dan moet hij het met zijne huid betalen, en dat om een nietsbeduidend Hoentje; niet waar? - Ja wel! dat is zoo 's waerelds loop: Kleene Dieven hangt men op, en groote laat men loopen.¹⁵⁸

De vossen mogen worden gedood, omdat ze dieren van mensen stelen. Als hij wordt betrapt, moet de vos het met zijn leven betalen. De 'Kleene Dieven hangt men op, en groote laat men loopen' staat in het boek in grote letters onder de tekst. Dit zien we in elk hoofdstuk van dit werk, na een uitleg aan de kleine Frederik volgt een levensles kort samengevat in een zin.

Mensonderhoudende argumenten

De mensonderhoudende argumenten vormen verreweg de grootste groep. Onder deze argumenten worden de redenen verstaan om dieren te kwellen zodat mensen kunnen voortbestaan. Deze gaan altijd samen met twee soorten dierbeelden: dieren als voedsel en als gebruiksmiddel. In totaal zijn 86 argumenten gevonden in 13

¹⁵⁶ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*, 192.

¹⁵⁷ Anoniem, *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur*, 101.

¹⁵⁸ Anoniem, *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur*, 46-47.

verschillende boeken. Er worden veel verschillende dieren aangehaald. In de kinderboeken wordt veelal per paragraaf of hoofdstuk een dier behandeld, waarin wordt verteld wat de uiterlijke kenmerken van het dier zijn en vervolgens wat zijn nut is voor mensen. Bij zoogdieren komt dit vaak neer op het feit dat we ze kunnen eten (zowel het dier zelf als de eieren), ze melk kunnen laten geven en gebruiksmiddelen van ze kunnen maken. Een uitgebreide opsomming hiervan wordt gegeven in het anonieme werk *Eerste beginzelen der natuurlijke historie: naar de vatbaarheid van jongelieden ingerigt* (1793):

Het is ontegenzegglijk, dat onder de Zoogende Dieren de nuttigste dieren voor den mensch gevonden worden. De mensch heeft zig veele door tammaaking, door onderwijzing, tot hulp in zijne menigvuldige bezigheden van behoefte en vermaak geweeten te maaken. Dus dient het Paerd, de Muil, de Ezel, de Os, de Buffel, het Rendier, de Oliphant, de Kemel, de Honden zelve hem tot rijden, tot trekken, tot draagen van lasten en tot het werk van den Akkerbouw; tot de jagt gebruikt hij Honden en Fretten; hij laat zijn persoon, zijn huis, of zijn vee door de getrouwe Honden bewaaken. Andere gebruikt hij wederom om, zoo veel mogelijk, de dieren uitteroeijen, die de menschen in hunne eigendommen schade toebrengen, gelijk de Katten, welke hij bij zig houdt om de Rotten en Muizen te vangen. Hoe veele versebassen hem niet een goed voedsel, hetzij met hun vleesch of vet, als het Rundvee, de Schaapen, de Geiten, de Zwijnen, Herten, Haazen, Konijnen en veele andere, hetzij met hunne melk, als de Koeijen, de Geiten, de Ezelinnen. Hoe veele dienen hem tot kleeding, schoeizel en dekzel, door hunne vellen, hair, wol, baleinen, terwijl andere hem eene brandbaare stof verschaffen', die hem dient om in de duisternis van den nagt licht te branden, als het ongel van het Rundvee, de traan van de Walvischen en eene zekere stof, sperma ceti genaamd, die van den walvisch kooft. Andere Zoogende Dieren verschaffen wederom perkament.¹⁵⁹

Dit lange citaat spreekt voor alle gevonden argumenten. Zo zijn zeehonden nuttig om hun vlees en huid, kunnen zeeleeuwen met een harpoen worden gevangen voor vlees en bont, is het vlees van zwijnen goed te eten, zijn schapen nuttig omdat ze vlees en wol geven, kan men schilpadden goed eten en van het schild mooie voorwerpen maken en geven bokken heerlijk vlees als ze nog jong zijn. Opvallend is dat katten in deze

¹⁵⁹ Anoniem, *Eerste beginzelen der natuurlijke historie: naar de vatbaarheid van jongelieden ingerigt* (Leiden, 1793), 23-24.

context ook genoemd worden in *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*:

De katten worden van zommigen in Frankrijk, ja hier te Lande, voor een lekker beetje gehouden, wanneer ze welgevoed en vet zyn: de liefhebbers verklaaren dat zy zo goed smaaken als Haazen of Konynen. Haar huid bereid zynde, wordt tot bont gebruikt. Het vet, vooral van de wilde Kat, is in de Geneeskunde van veel dienst.¹⁶⁰

Het moge duidelijk zijn: de mens gebruikt de dieren veelvuldig om zichzelf te verrijken en dat is ook de bedoeling, zo wordt betoogd in achttiende-eeuwse kinderboeken.

Wetenschappelijke argumenten

Het wetenschappelijke argument komt slechts 2 keer voor, te weten in *Kort begrip van de historie der insecten* van Gaspard Guillard de Beaurieu. Toch behoort het tot een aparte categorie, het gaat namelijk over het doen van onderzoek naar dieren. Na een lang hoofdstuk over hoe onderzoek te doen, worden slakken als voorbeeld naar voren gebracht:

Men moet, als men dezelve ontleeden wil, om alle haare deelen onderscheidenlyk te zien, haar in 't water laten sterven, zy sterven daar in binnen zes of zeven dagen.¹⁶¹

De slak mag worden gedood voor onderzoek. Het dient de wetenschap en dus is zijn dood gerechtvaardigd. Opvallend is dat Guillard de Beaurieu bij de zijdwormen erop aandringt de beesten diervriendelijk te behandelen, terwijl het bij de slakken niet uitmaakt. Hij schrijft niet over diervriendelijke manieren om slakken te doden – en ook niet of bovenstaande manier dat wel of niet is.

¹⁶⁰ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*, 23.

¹⁶¹ Gaspard Guillard de Beaurieu, *Kort begrip van de historie der insecten. Tweede stukje*, 212.

Mensvermakende argumenten

Mensvermakende argumenten zijn redenen om dieren te kwellen ter vermaak van mensen. Dit argument komt 2 keer voor in 2 verschillende werken. De eerste staat in *Eenige Stukken uit De Natuurlyke Historie Voor Kinderen* en gaat over een kolibrie:

Het is der moeite waardig, Kinderen! het hier afgebeelde Vogeltjen, eens naauwkeurig te bezien. Zoudt gy niet gaarn zulk een Vogeltjen in een kooitjen hebben, om het in uw kamer te houden?¹⁶²

De kolibrie is een mooie vogel en mag daarom gevangen worden gehouden, zo luidt het argument. Het andere mensvermakende argument staat in het tweede deel van *Natuurlyke historie voor kinderen* van Georg Christian Raff en gaat over hanengevechten:

Kan het u wel behaagen, kinderen! dat ik u nog verhaale, wat men hier en daar in de waereld, en wel byzonderlyk in Engeland, voor spotternyen, of liever mishandelingen met de haanen bedryft?¹⁶³

Na dit citaat volgt een lange uiteenzetting over hanengevechten. Alles komt aan bod: de voorbereiding, het gevecht, de woede van de hanen, de regels en de weddenschappen omtrent de hanengevechten. Opvallend is dat het nergens wordt afgekeurd. De auteur wil slechts aan de kinderen laten weten: dit gebeurt er in Engeland. En niet alleen daar, ook in Nederland speelt het zich af: het heet hier 'onder de mat kempen'.

4.7 Dierbeeld

Zoals al in paragraaf 4.4 uiteengezet, zijn de dierbeelden uiteengezet in 5 thema's: doel, aard, gedrag, verstand en nut. Elk thema is weer ingedeeld in specifieke dierbeelden. In onderstaande tabel zijn deze uiteengezet. Het getal achter het dierbeeld laat zien hoe vaak het voorkomt in de kinderboeken.

¹⁶² Hendrik Jan Beusekamp, *Eenige Stukken uit De Natuurlyke Historie Voor Kinderen*, 96.

¹⁶³ Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Tweede deel*, 303.

Doel	Aard	Gedrag	Verstand	Nut
Goddelijke (leer)objecten (52)	Wreed (16)	Schadelijk (14)	Bewust (30)	Voedsel (73)
Metgezel (4)	Kwaad (12)	Nuttig (12)	Slim (10)	Gebruiksmiddel (57)
Ongrijpbaar (2)	Gematigd (13)		Voelend (5)	
	Onschuldig (10)		Dom (3)	
	Onrein (2)		Genietend (3)	
	Moedig (2)			
	Schuchter (1)			

Doel

Mensen zoeken graag bij alles in het leven een achterliggend doel. Waarom zijn mensen op aarde? Wat is het doel van het leven? Het lijkt wel instinctief; filosofen breken al millennia lang hun hoofd over deze vragen. Deze vragen hebben niet alleen betrekking tot de mens, maar ook tot dieren. Waarom zijn zij er? Als goddelijke object, geschapen voor de mens, lezen we in de selectie natuurhistorische kinderboeken. Echter zijn ze niet alleen geschapen voor hun nuttigheden, zoals we later zullen zien. Mensen kunnen van dieren leren. Het zijn de vingers van God die de dieren heeft geschapen, dus kan het niet anders dan dat er een reden voor is. Uit het dierenrijk kunnen we lessen opmaken over hoe we moeten leven. Dit idee wordt in 19 van de 24 boeken geuit. In het anonieme *De kleene Freederik, in het groote rijk der natuur* is het als volgt verwoord:

Het Dierenrijk levert meenigvuldige voorbeelden op van voortreffelijke Deugden. (...) Jammer is het maar, dat wij onze zeden alleen van onze meedemenschen willen leeren - ons daar toe van zekere, door hun uitgedachte Leerstelsels, die dikwijls enkel in het licht zijn verscheenen om den Maaker daar van den roem van Geleerdheid te verwerven, bedienen: daar de alwijze God, met zijnen eeuwigten vinger, zulk een groot

Boek voor ons geschreeven heeft, dat het ons onmogelijk is, het zelve in ons leeven uit te leezen.¹⁶⁴

De mens moet zich meer focussen op de natuur. Het is als een groot boek met lessen dat een mens nooit uitkrijgt. Dit dierbeeld ligt eigenlijk ten grondslag aan de diersparende en dierkwellende argumenten. Het sparen van dieren wordt onderbouwd met het idee dat we het werk van God moeten respecteren. Het kwellen van dieren wordt vaak vergoelijkt doordat het dier voor de mens geschapen is en dus geen eigen rechten heeft. Deze twee soorten argumenten zijn terug te lezen in paragraaf 4.5 en 4.6. Het goddelijke (leer)objecten-dierbeeld ligt ook ten grondslag aan een ander dierbeeld, namelijk dieren als metgezel. De geschapen dieren hebben van God meegekregen dat ze de mens lief moeten hebben en dus kunnen zij als metgezel dienen. God heeft dit echter alleen bij specifieke dieren ingeprent – niet alle dieren kunnen tam worden gemaakt. Het argument dat hiervoor wordt gegeven, is dat God de dieren gecategoriseerd heeft. Bepaalde dieren zijn om op te eten, andere dieren om van te leren, en weer andere dieren om als metgezel te dienen. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de hond, zoals beschreven in het derde deel van de *Natuurlyke historie voor kinderen* van Georg Christian Raff:

De hond is een zeer nodig en nuttig Dier, en ook het eenigste in de waereld, op wiens trouwheid men zich ten allen tyden kan verlaten.¹⁶⁵

De genoemde categorisatie van God verklaart echter niet de wrede en wilde dieren, want voor welk nut zijn zij dan geschapen? Dit zullen we zien bij de aard van dieren, onder het volgende kopje.

Aard

Het dierbeeld met betrekking tot de aard van dieren dat het meeste voorkomt is het wrede dier. In het wild leven dieren die moorden; niet alleen voor voedsel, maar omdat

¹⁶⁴ Anoniem, *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur*, 101.

¹⁶⁵ Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Derde deel*, 105.

zij er genoegdoening uit halen. Dit komt 16 keer terug in totaal 8 kinderboeken. Het gaat hier altijd over een specifiek dier, zoals de tijger, wolf, hyena, luipaard, panter en arend. Er wordt echter niet gerept over het feit waarom deze dieren zo zijn. De opbouw van bijna alle dierbeelden is als volgt: God heeft de dieren geschapen met een bepaald nut voor de mens. Er wordt echter nergens ingegaan op de reden van het bestaan van dieren die in principe geen nut hebben voor de mens. Er wordt 1 keer iets over gezegd, namelijk dat het de schuld is van de mens is:

Menig dier brengt den mensch wel eens weezenlyke schade toe, doch zulks geschiedt meest, wanneer de mensch nalaatig is of onvoorzichtig te werk gaat, of dat hy het dier beledigt en tot toorn verwekt.¹⁶⁶

Naast de wrede dieren zijn ook dieren die niet wreed van aard zijn, maar wel een kwade inborst hebben. Hier gaat het ook slechts om een specifiek dierbeeld: het wordt gezegd over apen, katten, zwijnen, wolven, bijen, vleermuizen, wilde honden en beren. Sommige dieren worden als onschuldig bestempeld. Dit geldt voor kleine dieren, zoals de kever en de zijdeworm. Zij zijn zachtzinnig en weerloos, en moeten dus niet voor vermaak worden gedood. Zij kunnen er niets aan doen dat zij zijn geschapen en moeten dus met respect worden behandeld. Dit geldt niet slechts voor hele kleine dieren:

De oude Romeinen zagen dergelyke gevechten met groot vermaak, en noemden hem den besten Burger, die Krokodillen aanbragt, om dezelve met andere dieren te doen vegen. Zoudt gy Kinderen ! dat ook niet eens gaarn willen zien? Ziet gy ook gaarn Haanen vegen? Ik hoop neen. Die dat gaarn ziet is dwaas en onbarmhartig; want hy schept genoeg in te zien, dat onschuldige dieren malkander smerte aandoen, zonder dat er eenig nut door bevorderd wordt.¹⁶⁷

De aard van dieren kan ook gematigd zijn, zo blijkt uit negen kinderboeken. Zo is de giraffe niet kwaadaardig, maar zeer zachtmoedig.¹⁶⁸ Die mierenleeuw is sober en geduldig, de orang-oetang is kwaadaardig noch wild en ook de olifant is zacht van

¹⁶⁶ Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Eerste deel*, 17.

¹⁶⁷ Hendrik Jan Beusekamp, *Eenige Stukken uit De Natuurlyke Historie Voor Kinderen*, 37.

¹⁶⁸ Idem, 63.

aard. Soms wordt de vergelijking met de mens gemaakt. Dieren zijn gematigd en stoppen met eten, terwijl mensen, vraatzuchtig als zij zijn, geen grenzen kennen.¹⁶⁹ Er komen verder 3 andere vormen van de aard van dieren voor. De leeuw wordt gezien als een moedig dier, de ezel en het zwijn als onrein dier en de zeeleeuw als een schuchter dier.

Gedrag

Er komen twee dierbeelden voor die over het gedrag van dieren gaan. Dieren zijn ofwel schadelijk ofwel nuttig. Dieren worden vooral schadelijk bevonden als ze andere dieren die nuttig zijn voor de mens aanvallen. Voorbeelden hiervan zijn vossen en marters. Zij zijn ook schadelijk als ze kleding kapot maken zoals motten of ziektes verspreiden zoals ratten. Jan David Pasteur schrijft het volgende over schadelijke dieren:

Daarentegens zijn er onder de Zoogende Dieren ook verscheiden, die den mensch schadelijk zijn. De groote verscheurende dieren dooden menschen, gelijk de Leeuw, de Tijger, de Wolf; deeze en veele andere soorten verscheuren dieren, die den mensch van veel nut zijn, gelijk de Wezel, de Marter, de vischeetende Otter en andere; of beschadigen de vrugten en gewassen, welke de mensch zig tot spijsze schikt, gelijk de Veldmuizen, de Haazen, de Bever, de Aapen en veele andere doen, of aazen op eetwaaren, gelijk de Rotten, Muizen en Vledermuizen.¹⁷⁰

Er wordt niet ingegaan op de vraag waarom er schadelijke dieren zijn. Het tweede dierbeeld omtrent gedrag is dat dieren nuttig zijn. Het gaat hier niet om het feit dat dieren voor voedsel of als gebruiksmiddel nuttig voor de mens zijn, maar om het gedrag dat ze vertonen. Zij zijn geschapen om de mens tot nut te zijn. Petrus Adriaanszoon Loosjes schrijft bijvoorbeeld over de kat:

De katten, in de daad, schynen geschaapen om ons van den overlast dier schenen scheurzieke Schepzelen te ontheffen.¹⁷¹

¹⁶⁹ Karl Gottlob Hausius, *Kleine natuurlyke geschiedenis voor de jeugd*, 32.

¹⁷⁰ Jan David Pasteur, *Beknopte natuurlijke historie der zoogende dieren*, 23.

¹⁷¹ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*, 20.

Andere dieren die nuttig worden gevonden zijn mezen, bijen en raven. Mezen eten in insecten, bijen zijn een fabriek van was en honing en de raaf eet zijn hele leven ongedierte.

Verstand

Hebben dieren een vorm van bewustzijn? En is dit net als bij mensen? Het zijn vragen waar de schrijvers van de gelezen kinderboeken mee worstelden. De uitingen over dit onderwerp zijn onderverdeeld in 5 dierbeelden: bewust, slim, voelend, genietend, dom.

Dieren zijn wezens met een ziel en een lichaam, schrijft Ludwig Christoph Schmahling.¹⁷² Hij onderscheid twee soorten dieren: redelijke en onredelijke dieren. De mens behoort tot de eerste, de rest van het dierenrijk tot de tweede categorie. Net als mensen hebben ze zintuigen, dus het is volgens hem logisch dat dieren ook gedachten hebben. Johann Gottlieb Trimolt is het hiermee eens. Hij denkt dat dieren denkvermogen hebben, maar niets zoals mensen. Het denken is bij dieren slechts zintuiglijk. Abraham Trembley schrijft in *Onderwyzingen van een vader aan zyne kinderen in de natuur en in den godsdienst* (1776):

Laat het ons genoeg weezen zoo verre gekomen te zyn, van te kunnen oordeelen, dat de Dieren waarschynlyk onder het getal der werktuigelyke en gevoelige Wezens zyn; en dat deeze Classe van Wezens een aanmerkelyk getal soorten bevat, die zoo veel van elkanderen in de graaden van gevoeligheid en kennis verschillen, als in hunne gedaante en werktuiglykheid. Zy hebben volgens yder soort hunne geaartheid, hunne kunst vermogens, hunne verschillende ingeschaapen neigingen, van welke wy nooit dan op eene zeer onvolmaakte wyze kunnen oordeelen.¹⁷³

Mensen kunnen in dit opzicht nooit precies weten wat dieren voelen. Uit de kinderboeken blijkt dat de auteurs inschatten dat dieren gedachten hebben, anders dan die van de mensen. Er wordt verder geschreven dat dieren wel een ziel moeten hebben, omdat ze willekeurige bewegingen maken.¹⁷⁴ Zij kunnen denken, maar op een

¹⁷² Ludwig Christoph Schmahling, *De natuurkunde ten gebruike in de schoolen*, 24-26.

¹⁷³ Abraham Trembley, *Onderwyzingen van een vader aan zyne kinderen in de natuur en in den godsdienst* ('s Gravenhage, 1776), 226.

¹⁷⁴ Johann Gottlieb Trimolt, *Merkwaardige voorbeelden, ter bevordering der kennis van de zielvermogens der dieren*, 12.

abstracte wijze. Ze hebben een vorm van verstand.¹⁷⁵ De focus wordt soms ook gelegd op het gevoel dat dieren hebben. Dieren zijn schepsels die ook inwendige gevoelens hebben, stelt Johannes Buijs.¹⁷⁶ Het is niet zeker of ze wel of niet kunnen denken, maar voelen kunnen ze zeker. Wreedheden tegen dieren zijn om die reden dan ook verwerpelijk.¹⁷⁷ Ze kunnen ook echt gelukkig zijn, in tegenstelling tot mensen:

Yder Dier, den Mensch alleenlyk uitgezonderd, geniet zoveel geluk, en bygevolg bestaat zo veel, als moogelyk is. De rede is, omdat yder Dier de verordening der Natuur standvastig volgt, en dus op zyne wyze deugdzaam is; Wy zouden dit zelfde geluk hebben, als Wy het door onze dwaasheden en driften niet in de war bragten; Alle Dieren kan men dus, in zekeren zin, zeggen, dat even gelukkig Zyn, omdat zy allen al het geluk genieten, waar voor zy vatbaar zyn.¹⁷⁸

Sommige diersoorten worden als slim beschouwd. Zo is de vos listig en slim en mag de ezel ook een plaats tussen de schrandere dieren innemen.¹⁷⁹ Ook apen worden als slimme wezens gezien, net als de papagaai en de olifant:

De Oliphant schijnt het zelfs te merken als men den spot met hem drijft, en het te onthouden om er bij gelegenheid zig over te wreken.¹⁸⁰

Twee diersoorten worden daarentegen juist dom bevonden. Dit zijn het schaap en de kreeft. Het schaap moet als het domste ter viervoeten worden beschouwd.¹⁸¹ Kreeften hebben zo hun eigen tekortkomingen:

De kreeften zyn bovenmaate domme dieren, als men een kreeft een van zyne pooten tusschen zyne schaaren geeft, zo houdt hy hem vast, nypt en wondt hem en werpt

¹⁷⁵ Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Eerste deel*, 195.

¹⁷⁶ Johannes Buijs, *Natuurkundig schoolboek. Uitgegeeven door de Maatschappij tot nut van 't algemeen*, 51.

¹⁷⁷ Johann Gottlieb Trimolt, *Merkwaardige voorbeelden, ter bevordering der kennis van de zielvermogens der dieren*, 52.

¹⁷⁸ Gaspard Guillard de Beaurieu, *Kort begrip van de historie der insecten. Derde stukje*, 184.

¹⁷⁹ Johann Gottlieb Trimolt, *Merkwaardige voorbeelden, ter bevordering der kennis van de zielvermogens der dieren*, 164-170.

¹⁸⁰ Jan David Pasteur, *Beknopte natuurlijke historie der zoogende dieren*, 156.

¹⁸¹ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*, 30.

hem eindlyk weg, dewyl hy meent, dat zyn vyand hem vasthoudt, en zo leeven zy ook met hunne schaaren.¹⁸²

Nut

De schrijvers van de kinderboeken zien dieren als groot nut voor de mens. Het is dan ook het dierbeeld dat het meest voorkomt. Er zijn twee soorten nut omschreven: dieren als voedsel en dieren als gebruiksmiddel. Een uitleg hiervan is gegeven in paragraaf 4.6 bij de mensonderhoudende argumenten. Om herhaling te voorkomen, zal het hier niet nogmaals worden herhaald.

4.8 Verschillen tussen diersoorten

Er zijn met de mens erbij 91 diersoorten behandeld in kinderboeken waarbij een kwalificatie of een handeling voorkwam. De volgende diersoorten zijn gevonden (op alfabetische volgorde per categorie):

- Zoogdieren: Aap, Baviaan, Bok, Das, Eekhoorn, Ezel, Geit, Giraffe, Hert, Hond, Hyena, Kameel, Kat, Koe, Konijn, Leeuw, Luipaard, Marmot, Marter, Mens, Miereneter, Mol, Muis, Muskusrat, Neushoorn, Orang-oetang, Olifant, Os, Paard, Panter, Rat, Relmuis, Rendier, Schaap, Stekelvarken, Stinkdier, Tijger, Vleermuis, Vos, Walvis, Wolf, Zeehond, Zeeleeuw, Zwijn
- Vissen: Haring, Kabeljauw, Paling, Rob, Schol, Vissen (algemeen)
- Vogels: Duif, Eend, Gans, Haan, Koekoek, Kolibrie, Leeuwerik, Mees, Meeuw, Mus, Mus, Nachtegaal, Papegaai, Pauw, Raaf, Rijstvogel, Roofvogel (algemeen), Spreeuw, Vogels (algemeen)
- Reptielen: Krokodil, Leguaan, Ratelslang, Schildpad;
- Insecten: Bij, Insecten (algemeen), Kever, Mier, Mierenleeuw, Mot, Mug, Rups, Sprinkhaan, Vlieg, Zijdeworm
- Overig: Bloedzuiger, Kreeft, Oester, Rivierpoliep, Slak, Spin

Kortom, er worden veel dieren genoemd. De meeste dieren worden op dezelfde manier besproken: een algemene uitleg wordt gegeven, vervolgens een uiterlijke beschrijving

¹⁸² Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Eerste deel*, 414.

en ten slotte wat voor nut het dier voor de mens heeft. Dit laatste gaat vaak gepaard met het mensonderhoudende argument, zoals in paragraaf 4.6 uiteen is gezet. Over een aantal dieren wordt meer informatie gegeven of afgeweken van bovenstaande weergave. Deze uitzonderingen zullen hieronder worden behandeld.

De mens als dier

In alle bestudeerde kinderboeken wordt de mens als dier gezien. Het discours is overal hetzelfde: God heeft de mens geschapen om over andere dieren te heersen. Dit wordt met verschillende woorden aangeduid: de mens als heerser, als leider, zelfs als koning. Dit lezen we onder andere in *Catechismus der natuur, ten gebruike van kinderen* van Taco Brans Jr. (1779):

Vr. Wordt de MENSCH ook onder het Ryk der Dieren begrepen?

A. Zekerlyk; hy is het hoofd en de Koning der Dieren, boven welke hy uitblinkt, door de heerlyke vermogens van zyne Ziele, welke een onsterffelyke, en redelyk denkende Geest is.¹⁸³

Het idee dat de mens boven de dieren staat wordt gerechtvaardigd met gebruik van het christendom. De mens is een dier, maar heerst ook over het dierenrijk. Om dit onderscheid aan te duiden heeft God niet alleen de dieren geschapen voor de mens, maar de mens heeft ook 'rede' gekregen om te kunnen heersen. De mens heeft een ziel en is redelijk, lezen we in het anonieme *Eerste beginzelen der natuurlijke historie*:

Is de Mensch dan een dier, zal men hier veelligt vraagen en waarom wordt hij onder de dieren begrepen? — De Mensch is in zoo verre gelijk met de dieren, dat zijn lighaam op dezelfde wijze is gevormd, dat is, dat het uit dezelfde zelfstandigheden bestaat, volgens hetzelfde algemeen ontwerp is aangelegd, met dezelfde zintuigen is voorzien, even eens geboren wordt, groeit, afneemt en sterft. Dit is dan te zeggen dat de uitwendige mensch overeenkomst met de dieren heeft; maar het is zoo niet gelegen met den inwendigen mensch. De Mensch is door den Schepper voorzien met eenen Geest, met eene Ziel. Die ziel is redelijk, dat is, zij doet den mensch redeneeren, uitvinden, spreken.¹⁸⁴

¹⁸³ Taco Brans Jr., *Catechismus der natuur, ten gebruike van kinderen* (Amsterdam, 1779), 44.

¹⁸⁴ Anoniem, *Eerste beginzelen der natuurlijke historie: naar de vatbaarheid van jongelieden ingerigt*, 24.

Daarin onderscheidt de mens zich dus van dieren: zij kunnen redeneren, uitvinden en spreken. Toch lijken we meer op dieren dan aanvankelijk werd gedacht, is de tendens die we lezen in de kinderboeken. Dieren voelen, denken en hebben zelfs een onderlinge taal. Johannes Buijs beschrijft het als volgt:

Door Dieren verstaan wij al die Schepzelen, welke een inwendig gevoel en leven bezitten, en zich zelve van de eene plaats naar de andere kunnen beweegen.¹⁸⁵

Hij voegt eraan toe dat er een onderscheid kan worden gemaakt tussen redelijke dieren, de mensen, en redeloze dieren, waaronder hij alle andere dieren schaaft.

De leeuw versus de tijger

In 6 boeken wordt geschreven over de leeuw en de tijger. De leeuw is een fraai en sierlijk dier en heeft iets majestueus. Hij is moedig en onverschrokken, schrijft Georg Christian Raff in het derde deel van zijn *Natuurlyke historie voor kinderen* (1781). Hij heerst als een koning en bevelhebber over de dieren, zelfs mensen zijn hun leven in zijn nabijheid niet zeker.¹⁸⁶ Tegelijkertijd wordt in 5 van de 6 boeken geschreven over de gematigdheid van de leeuw. Hij heeft geen vermaak in het doden en doet dit alleen als het noodzakelijk is. Een leeuw zal nooit voor zijn plezier een dier doden. Dit maakt de leeuw ook tot een moedig dier, in tegenstelling tot de tijger. Tijgers zijn daarentegen moordlustige dieren die wel vermaak hebben in het doden. Het zijn moordlustige wezens, de allerverschrikkelijkste roofdieren die er zijn.¹⁸⁷ Karl Gottlob Hausius omschrijft het in *Kleine natuurlyke geschiedenis voor de jeugd* als volgt:

Hy is gewoon geduurig te overwinnen; hy is wilder, wreeder, schielyker en vreeslyker, dan de Leeuw, dewyl hij niet enkel uit honger, maar ook uit lust vermoordt. In honger

¹⁸⁵ Johannes Buijs, *Natuurkundig schoolboek. Uitgegeeven door de Maatschappij tot nut van't algemeen*, 51.

¹⁸⁶ Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Derde deel* (Leiden, 1781), 90.

¹⁸⁷ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*, 126.

verschoont hy zelfs zyne Jongen en zijn Wyfjen niet, het welk hy op staande voet verscheurt, indien het hem wil beletten, om zyne jongen op te vreeten.¹⁸⁸

Samengevat, de leeuw is het moedigste dier op aarde, de tijger het wreedste dier.

De aap

Over de aap hebben 4 auteurs wat te zeggen. Er wordt in alle gevallen een vergelijking gemaakt met de mens. Erkend wordt dat de aap op de mens lijkt en ook slim is. In *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur* staat dat apen de slimste wezens onder de dieren zijn. Deze slimheid hebben ze echter wel afgekeken van mensen, ze spiegelen slechts hun gedrag.¹⁸⁹ Er wordt ook ingegaan op de reden waarom apen geschapen zijn en zo op mensen lijken. Het volgende over de aap staat geschreven in *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen* van Petrus Adriaanszoon Loosjes:

De Natuur, schynt dit Dier geschaapen te hebben om ons een nederig denkbeeld in te boezemen van onze lichaamyke gedaante, en ons te onderrigten, dat het door de Ziel alleen is, dat wy uitmunten boven de Dieren, die vergaan.¹⁹⁰

De aap lijkt op de mens om de mens te laten zien dat ze slechts door de ziel alleen uitmunten boven de dieren. Een andere kwalificatie die aan de aap wordt gegeven is dat deze een wilde aard heeft en boosaardig is. Hij is geneigd te stelen, van alles te verscheuren en veel kwaad te doen, zo schrijft Jan David Pasteur in *Beknopte natuurlijke historie der zoogende dieren* (1793):

De Aapen kunnen niet zoo tam gemaakt worden als huisdieren; zij behouden altoos wat van hunnen wilden aart en zijn geneigd om te steelen, om alles te scheuren of te breeken en allerlei kwaad te doen. Zij kunnen enkel met slagen, door vrees, in onderwerping gehouden worden, en dat men hun leeren wil, moet men hun met slagen leeren; veele zijn, als zij gevangen zijn, droefgeestig en kunnen zig aan de

¹⁸⁸ Karl Gottlob Hausius, *Kleine natuurlyke geschiedenis voor de jeugd*, 150.

¹⁸⁹ Anoniem, *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur*, 12-13.

¹⁹⁰ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*, 162.

slaavernij niet gewennen; daar is hier omtrent egter veel onderscheid in de soorten, naardien de eene soort makker wordt dan de andere.¹⁹¹

Georg Christian Raff voegt hieraan toe dat de boosaardige aap alles wegsleept wat hij ziet. Hij eet en drinkt alles wat op zijn pad komt en vernielt zelfs nog meer dan hij steelt of eet.¹⁹²

De hond versus de kat

In 6 boeken wordt geschreven over de hond en de kat. Over beide dieren worden positieve en negatieve dingen gezegd. In *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur* lezen we dat de hond een lief karakter heeft en een metgezel van de mens is.¹⁹³ Jan David Pasteur schrijft echter dat de hond van nature een vurig, woest en boos dier is. De hond kan wel tam worden gemaakt, maar zijn natuur is slecht.¹⁹⁴ Over katten zijn de auteurs negatiever. Ze zijn nuttig, omdat ze op muizen jagen, schrijft Petrus Adriaanszoon Loosjes. Dat is dan ook gelijk het enige voordeel. Hij schrijft verder dat ze trouweloze huisgenoten zijn en niet gemaakt om met mensen samen te leven. Het is uit pure noodzaak dat de mens en de kat soms samen moeten leven. Katten halen flinke streken uit en zijn van nature kwaadaardig.¹⁹⁵ Georg Christian Raff is ook niet bepaald dol op katten:

De kat is een zeer valsch, trouwloos en diefagtig dier, welk door geene liefkozingen nog lekkere beetjes, nog door slagen of opsluiten, zo tam gemaakt kan worden, dat zy het krabben en steelen laten zal. Hoe menigmaal krabt en wondt zy niet de lieden, zelfs wanneer men haar in geenen deele leed doet? Ja verwond zy niet menig het spelen, en meest wanneer men ze streelen of liefkozen wil? en hoe gevaarlyk is zy niet in de Keukens en Spyskamers? steelt zy niet alles weg wat zy vindt? Ja, rauw en gekookt Vleesch, Gebak, Boter en Melk. Verworgt zy ook niet menige Duif en meer andere nuttige dieren.¹⁹⁶

¹⁹¹ Jan David Pasteur, *Beknopte natuurlijke historie der zoogende dieren* (Leiden, 1793), 65.

¹⁹² Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Derde deel*, 271.

¹⁹³ Anoniem, *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur*, 68.

¹⁹⁴ Jan David Pasteur, *Beknopte natuurlijke historie der zoogende dieren*, 253.

¹⁹⁵ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*, 19-23.

¹⁹⁶ Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Derde deel*, 80-81.

Dit is slechts een deel van de klaagzang. Het mag duidelijk zijn dat Raff de kat geen prettig dier vindt.

De bij en de zijdeworm

Als het gaat over nuttige dieren wordt in veel gevallen de bij en de zijdeworm genoemd – en niet alleen in het kinderboek dat daar specifiek over gaat, het anonieme *Ontdekking van de staatkunde der natuur, of beschryving van het wonderbaar gemeenebest der honing-byen, en zyde-wurmen* (1764). Dit kinderboek laat kinderen wel kennis maken met alle aspecten van de wereld van de honingbij en de zijdeworm. Deze dieren zijn een bewijs van God's almacht, wijsheid en goedheid. De bijen zijn niet kwaad van aard, zelfs deugdzaam. Als ze andere wezens geweld aan doen, komt dat omdat ze in gevaar zijn.¹⁹⁷ Ook de zijdeworm heeft een goede inborst, het is een zachtzinnig en weerloos diertje.¹⁹⁸ De andere auteurs kennen deze kenmerken niet toe aan de bijen of zijdewormen. Deze insecten worden vooral gezien als nuttige dieren. Petrus Adriaanszoon Loosjes schrijft dat de bijen uiterst nuttig zijn voor hun honing.¹⁹⁹ Gaspard Guillard de Beaurieu schrijft ook dat bijen nuttige dieren zijn en dat ze op een plek moeten staan dat niet al te dicht is overschaduwd en het liefst in de buurt van beekjes en fonteinen.

Het paard en de ezel

Deze twee dieren worden vaak achter elkaar genoemd. Het paard wordt gezien als uiterst nuttig omdat ze zo zowel voor karren, wagens en koetsen te sparren zijn als door mensen bereden kunnen worden. De ezel wordt vervolgens vaak als koppig dier genoemd; hij laat zich niet zo snel tam maken. Een eigenwijs dier, maar ook nuttig. Joannes Florentius Martinet vindt dat de ezel zelfs wordt onderschat:

¹⁹⁷ Anoniem, *Ontdekking van de staatkunde der natuur, of beschryving van het wonderbaar gemeenebest der honing-byen, en zyde-wurmen* (Amsterdam, 1764), 60-84.

¹⁹⁸ Anoniem, *Ontdekking van de staatkunde der natuur, of beschryving van het wonderbaar gemeenebest der honing-byen, en zyde-wurmen*, 208-248.

¹⁹⁹ Petrus Adriaanszoon Loosjes, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen*, 255

Ezels draagen ook lasten, zy zyn stille, nederige Dieren, vol deugden, en daarom ten onregte veragt.²⁰⁰

Een ezel kan goed sjouwen en het vlees van een ezel smaakt ook goed. In paragraaf 4.4 hebben we bij het onbekende argument al gezien dat paarden niet gegeten worden, maar dat niet duidelijk is waarom dat is. Er wordt niet in gegaan op het feit dat ezels wel gegeten mogen worden.

De vos

Als laatste dier behandelen we de vos. We hebben in paragraaf 4.5 al bij de onderhoudende argumenten gezien dat vossen vermoord mogen worden omdat ze stelen. Verder wordt de vos vooral als listig dier omschreven. Georg Christian Raff schrijft dat de vos listig en slim is:

De vos is een slim en listig Dier, 't geen hy niet met sterkte of geweld verrigten kan, dat doet hy met list, hy oefent zich van jongs af geduldig te zyn, om zich niet door eenen mislukte stryd in 't ongeluk te storten.²⁰¹

Ook Johann Gottlieb Trimolt erkent dit: vossen zijn slimme en listige dieren.²⁰²

²⁰⁰ Johannes Florentius Martinet, *Kleine katechismus der natuur voor kinderen*, 89.

²⁰¹ Georg Christian Raff, *Natuurlyke historie voor kinderen. Derde deel*, 119.

²⁰² Johann Gottlieb Trimolt, *Merkwaardige voorbeelden, ter bevordering der kennis van de zielvermogens der dieren*, 164.

Hoofdstuk 5 – Conclusie en reflectie

5.1 Conclusie

Het doel van dit onderzoek was het bestuderen van natuurhistorische kinderboeken uit de tweede helft van de achttiende eeuw om zo het dierbeeld dat daarin is weergegeven te achterhalen. Hiervoor was de volgende hoofdvraag opgesteld:

Wat is het dierbeeld dat wordt gepresenteerd in Nederlandse kinderboeken in de periode 1751-1800?

Om de onderzoeksvraag te onderbouwen zijn een aantal deelvragen opgesteld en in de voorgaande hoofdstukken onderzocht. Hieronder volgen de conclusies van de deelvragen, aansluitend volgt de algemene conclusie.

Hoe heeft het dierbeeld zich van de middeleeuwen tot de achttiende eeuw ontwikkeld?

Het dierbeeld werd in de middeleeuwen bepaald door het christendom. "De dominantie van de mens stond dus centraal in het goddelijke plan", concludeert Keith Thomas.²⁰³ Het idee dat de mens losstaat van dieren begint aan het einde van de middeleeuwen te wankelen, waardoor juist meer gezocht werd naar bewijzen dat er wel onderscheid is. Exemplarisch voor de relatie tussen mens en dier zijn de gruwelijke dierspelen, waarin dieren worden mishandeld ter vermaak van mensen. In de vroegmoderne tijd treed een verandering op: er ontstaat, in de woorden van Karel Davids, een groeiende dubbelzinnigheid. Enerzijds zijn dieren nog steeds slechts werktuigen voor mensen, anderzijds winnen bepaalde diersoorten steeds meer respect bij mensen af. In de zeventiende- en achttiende eeuw worden meer wetten tegen dierenmishandeling ingevoerd en wordt het gebruikelijk om een huisdier te nemen. Daarnaast worden dieren niet meer naar hun nut voor de mens geclassificeerd, maar naar hun eigen kenmerken. Het antropocentrische wereldbeeld verandert; dieren

²⁰³ Keith Thomas, *Man and the natural world: Changing attitudes in England 1500-1800*, 16.

krijgen steeds meer een plaats in de maatschappij. Historisch onderzoek naar het dierbeeld wordt echter nog niet gedaan, dit zal pas zijn oorsprong vinden in de twintigste eeuw.

Met welk doel werden kinderboeken in Nederland in de achttiende eeuw geschreven?

De kinderfasen zoals wij die kennen, is een modern idee dat stamt uit de zeventiende- en achttiende eeuw. Het is waarschijnlijk niet zo zwart wit als eerder gedacht. De kindertijd bestond wel, maar kinderen moesten met de harde hand worden aangepakt. In de achttiende eeuw kwam een sterke focus op het kind te liggen. De pedagogiek ontstond en er werd veel geschreven over hoe het kind opgevoed diende te worden. Tijdens deze verlichte tijden werd ook het kindbeeld bijgesteld; een kind was niet meer het zondige schepsel uit te middeleeuwen. Het kind had een eigen natuur en ontwikkelde zich in verschillende levensfasen. Er ontstond leesmateriaal speciaal voor kinderen. Dit waren grotendeels boeken om kinderen wat bij te brengen, zoals ABC-boekjes en godsdienstige werken, maar in de late achttiende eeuw kwamen er ook vermakelijke boeken voor kinderen. Het bekendste voorbeeld hiervan is *Proeve van kleine gedigten voor kinden* van Hieronymus van Alphen. Dit werk wordt vaak als eerste kinderboek gezien, al is niet iedereen het hiermee eens. Voor deze scriptie is het echter niet relevant geweest om in deze discussie te duiken. Ten eerste gaat deze scriptie over het dierbeeld, ten tweede zijn alleen natuurhistorischen kinderboeken geanalyseerd, een categorie boeken die vooral is geschreven om kinderen informatie te verschaffen over de natuur.

Welke diersparende argumenten staan in achttiende-eeuwse kinderboeken?

In totaal zijn er 24 diersparende argumenten gevonden in elf kinderboeken. Deze zijn als volgt op te delen: morele argumenten (6), utilitaire argumenten (6), religieuze argumenten (5), barmhartige argumenten (5), onnatuurlijke argumenten (1) en onbekende argumenten (1). Onder de morele argumenten worden de argumenten verstaan waarbij dieren niet gedood of gekweld mogen worden om mensen te

behoeden voor kwaad gedrag. Dieren die uit utilitaire argumenten gespaard worden, zijn nog tot nut voor de mens. Religie wordt vaak aangehaald als argument om dieren juist wel te kwellen, maar in vijf gevallen wordt het genoemd ter verdediging van dieren. Zij zijn geschapen voor de mens en daarom moeten ze met respect worden behandeld. Het barmhartige argument wordt gebruikt wanneer kwellingen voorkomen moeten worden omdat het nadelig is voor het dier. Hierbij wordt vaak geschreven dat dieren onschuldig zijn. Wat onder onnatuurlijke argumenten wordt verstaan, is niet onderbouwd in de desbetreffende tekst. Er wordt slechts gezegd dat niet gedood mag worden omdat het onnatuurlijk is.

Welke dierkwellende argumenten staan in achttiende-eeuwse kinderboeken?

Er zijn 110 dierkwellende argumenten gevonden in vijftien kinderboeken. Binnen deze groep zijn vijf soorten onderscheiden: mensonderhoudende argumenten (86), religieuze argumenten (16), mensbeschermende argumenten (5), wetenschappelijke argumenten (2) en mensvermakende argumenten (1). Veruit de grootste groep zijn de mensonderhoudende argumenten. In de natuurhistorische kinderboeken wordt bij veel verschillende diersoorten stilgestaan of het dier eetbaar is en zo niet, waar het dan wel voor gebruikt kan worden. Het mensonderhoudende argument gaat vaak vooraf aan het religieuze argument: dieren zijn voor de mens geschapen en men mag er dan ook op allerlei wijzen gebruik van maken. Het mensbeschermende argument wordt gebruikt als dieren mensen tot last zijn of hen schade kunnen berokkenen. Het is dan geoorloofd de dieren te pijnigen of te doden. Volgens het wetenschappelijke argument mogen dieren gedood worden voor onderzoek. Mensvermakende argumenten zijn redenen om dieren te kwellen ter vermaak van mensen.

Welke verschillen in het dierbeeld zijn tussen verschillende diersoorten te constateren?

Er zijn veel verschillende diersoorten gevonden, in totaal 91. Bij de meeste omschrijvingen van dieren is hetzelfde stramien aangehouden. Eerst wordt een algemene uitleg over het dier gegeven, vervolgens volgt een uiterlijke beschrijving

gegeven en ten slotte is beschreven wat het nut is voor de mens. Over een aantal diersoorten wordt meer geschreven. Allereerst de mens: zij wordt als dier gezien en heerst over het dierenrijk. Hij staat aan het hoofd van de keten en heeft 'rede' gekregen om te kunnen heersen. Er wordt ook veel geschreven over de leeuw en de tijger. De leeuw is een fraai en sierlijk dier, moedig en onverschrokken. Het is ook een gematigd dier en zal alleen doden als het noodzakelijk is. De tijger is daarentegen een moordlustig dier, die dood voor plezier. De aap komt ook regelmatig terug. Er wordt in alle gevallen een vergelijking gemaakt met de mens. Apen worden gezien als slimme dieren, maar dit hebben ze wel afgekeken van de mens. Er wordt ook stilgestaan bij de hond en de kat. Honden hebben een lief karakter en zijn een vriend van de mens. Men moet echter niet vergeten dat de mens de hond heeft getemd; van oorsprong heeft hij een wilde inborst. Over katten zijn de auteurs minder gestemd: ze zijn nuttig omdat ze op muizen jagen, maar verder zijn het trouweloze huisgenoten. Vals, trouweloos en diefachtig, zijn kenmerken die over de kat worden genoemd. Een dergelijk verschil zien we bij het paard en de ezel. Het paard is nuttig voor de mens en dient ook niet gegeten te worden. De ezel is daarentegen koppig, maar kan goed sjouwen en zijn vlees smaakt goed. Verder worden de bij en de zijdeworm genoemd als nuttige dieren en wordt geschreven hoe men ze het beste kan houden. De vos wordt ook regelmatig genoemd, waarbij wordt geschreven dat het een slim en listig dier is.

Uit de literatuurbespreking blijkt dat het dierbeeld vanaf de middeleeuwen tot de achttiende eeuw het meest is beïnvloed door het christendom. De toenmalige westerse wereld leefde volgens de christelijke traditie en binnen deze opvatting zijn dieren ondergeschikt aan de mens. In de achttiende eeuw bleek sprake van een bepaalde dubbelzinnigheid: de mens stond nog wel boven het dier, maar bepaalde diersoorten werden ook steeds vaker gespaard. Er ontstond een steeds grotere wellevendheid tegenover dieren, sommige handelingen konden simpelweg niet meer. Daarentegen werden dieren nog steeds als gebruiksvoorwerp behandeld en werd niet stilgestaan bij de belevingswereld van het dier zelf. Dit komt overeen met de dierbeelden die in de

natuurhistorische kinderboeken uit de tweede helft van de achttiende eeuw zijn gevonden. Om het overzichtelijk te houden zijn deze als volgt gecategoriseerd: doel, aard, gedrag, verstand en nut. Het doel van de dieren was duidelijk: zij zijn op aarde gezet door de christelijke God om de mens te onderhouden (52). Er zijn twee andere doelen gevonden: dieren als metgezel (4) en dieren als ongrijpbare wezen (2). Het grootste deel van de gevonden dierbeelden zijn dan ook terug te vinden binnen de categorie nut: dieren worden veelvuldig genoemd als etenswaar (73) of gebruiksmiddel (57). De aard van het dier ligt vaak aan het specifieke diersoort. Sommige dieren werden als wreed (16), kwaad (12) of moedig (2) beschouwd, anderen juist als gematigd (13), onschuldig (10), schuchter (1) of onrein (2). Er werden twee gedragingen als dierbeeld gevonden: dieren die schadelijk (14) waren of juist nuttig (12). Ten slotte werd veel over het verstand van dieren geschreven. Dieren werden als bewuste dieren gezien, wat tegen het Cartesiaanse idee ingaat dat dieren slechts machines zonder gevoel zijn. Zij hebben een bepaalde vorm van bewustzijn (30), maar geen rede zoals de mens. Sommige dieren werden als slim (10) beschouwd, anderen als dom (3). Bepaalde dieren kunnen voelen (5) en zelfs genieten (3).

Concluderend, de groeiende dubbelzinnigheid die Karel Davids constateerde in de achttiende eeuw in Nederland is ook in de natuurhistorische kinderboeken uit de tweede helft van de achttiende eeuw te constateren. Over het algemeen blijkt uit de kinderboeken dat dieren slechts een instrumentele waarde hebben, maar zij dienen niet mishandeld te worden. Het dierbeeld in de achttiende eeuw wordt gevormd door het christelijke geloof, waarin dieren ondergeschikt zijn aan de mens. De mens staat boven de dieren, en daarboven staat God. Dit komt overeen met de Engelstalige kinderboeken uit de achttiende eeuw. Ook daarin werd, zoals Catherine Elick beschreef, kinderen geleerd dat dieren als voedsel en gebruiksmiddel gebruikt mogen worden, maar behoed dienen te worden van wreedheden. Het christendom zit diep geworteld in het denken van de auteurs van de geanalyseerde achttiende-eeuwse kinderboeken. Het civilisatieproces van Norbert Elias verklaart de opkomst van gedragsregels aan de hand van een steeds grotere differentiatie en vervlechting. De rol van religie speelt in

deze theorie een te kleine rol, zo stelde Joop Goudsbloem al in zijn kritiek. Dit blijkt ook uit dit onderzoek. Het christendom zit verweven in de manier waarop de auteurs van de kinderboeken redeneerden. Als over een specifiek dierbeeld werd nagedacht, werd dit gedaan binnen een religieus discours. Het christendom vormde de kaders van het denken. Opvallend is wel dat, in tegenstelling tot de periode voor de achttiende eeuw, de mens als dier gezien wordt en wordt gesteld dat dieren een bepaalde vorm van bewustzijn hebben. De trend die Joyce Salisbury beschrijft, waarbij aan het einde van de middeleeuwen het onderscheid tussen mens en dier in het denken kleiner werd, heeft doorgezet, zo blijkt uit de achttiende-eeuwse kinderboeken. De mens is ook een dier, al staat hij wel aan het hoofd van het dierenrijk. Dieren zijn ook niet meer de gevoelloze robots die Descartes beschrijft, maar hebben een interne wereld, waar in sommige gevallen rekening mee dient te worden gehouden. Dieren worden erkent als voelende wezens, in plaats van slechts de instrumentele waarde die uit de andere argumenten blijkt. Dit kan de 5 barmhartige argumenten die zijn gevonden verklaren. Het welzijn van het dier staat hierbij centraal, wat niets anders kan betekenen dan dat zij ook welzijn 'kunnen ervaren'. Ten slotte wordt het dierenrijk in de kinderboeken onder een vergrootglas gehouden, waarbij veel facetten – ook die waarin mensen geen rol spelen – van de dieren zijn beschreven. Dit is in lijn met wat Keith Thomas schrijft. Hij stelde dat in de zeventiende eeuw een afkeer ontstond aan de methode om alles te verklaren naar menselijke maatstaven en dat men de dierlijke wereld ging ontdekken als een op zichzelf staand fenomeen. Dit is ook terug te zien in de geanalyseerde kinderboeken. Er komt een duidelijke drang naar voren om te dierenwereld te ontdekken. Dit komt overeen met de Engelse literatuur in de achttiende eeuw, waar Harriet Ritvo onderzoek naar heeft gedaan. Ook zij concludeert dat naast de relatie tot de mens vooral de biologische kenmerken van dieren centraal staan. Kortom, het dierbeeld in Nederlandse kinderboeken uit de periode 1751-1800 werd bepaald door het christendom en beïnvloed door de verlichte gedachte dat alles onderzocht en beredeneerd diende te worden.

5.2 Reflectie

Er zijn een aantal punten waar ik tijdens het onderzoek tegenaan ben gelopen en die ik achteraf anders zou doen. Daarnaast zijn er veel mogelijkheden voor vervolgonderzoek. In dit onderzoek zijn 24 Nederlandse natuurhistorische kinderboeken geanalyseerd. Voor vervolgonderzoek zou het uiteraard interessant zijn een grotere selectie te nemen. Ook zou ik in het vervolg andere genres onderzoeken. Dat was voor deze scriptie ook de bedoeling, maar de natuurhistorische werken bleken zo uitgebreid dat de huidige selectie voldeed. Het zou ook interessant zijn geweest naast een non-fictie-genre ook een fictie-genre te hebben geanalyseerd. Tevens zou een onderzoek naar de achtergrond van de auteurs relevant zijn en zou een receptieonderzoek kunnen worden gehouden. Een onderzoek in andere landen zou bij kunnen dragen aan nieuwe inzichten en tevens een vergelijking met de eerste helft van de achttiende eeuw kan relevante inzichten geven. Ten slotte is dit grotendeels een beschrijvend onderzoek. Voor volgend onderzoek zou meer getracht kunnen worden verklaringen te vinden achter de gevonden resultaten.

5.3 Dankwoord

Ik wil Arianne Baggerman hartelijk bedanken voor de motiverende en kritische begeleiding en haar twee katten voor het toezicht. Verder wil ik Jasmin Seijbel bedanken voor haar kritische blik en Jos Goudekot voor zijn flexibiliteit. Mijn dank gaat ook uit naar mijn studiegenoten die meerdere malen conceptversies hebben gelezen. Ik heb ook met veel plezier jullie scripties gelezen en presentaties bekeken. De medewerkers van de Koninklijke Bibliotheek hebben mij altijd vriendelijk geholpen, ook dank daarvoor. Speciale dank gaat ten slotte uit naar de christelijke God, aangezien Hij het lugubere idee heeft opgevat voelende dieren te onderwerpen aan andere voelende dieren – wat de aanleiding voor deze scriptie heeft gevormd.

Literatuur

Secundaire literatuur

- Alphen, Hieronymus van, *Proeve van kleine gedigten voor kinderen, vol. 1* (Utrecht: Wed. Jan van Terveen en Zoon, 1973)
- Aquino, Thomas van, *Summa Theologica, Volume 3* (Cosimo, 2007)
- Ariè, Philippe, (vertaald uit het Frans door Robert Baldick) *Centuries of childhood: A social history of family life* (Alfred A. Knopf: New York, 1962)
- Bakker, Nelleke, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk, 1500-2000* (Uitgeverij Van Gorcum, 2006)
- Berg, Floris van den, *De vrolijke veganist. Ethiek in een veranderende wereld* (Antwerpen: Houtekiet, 2013)
- Bordes, Eugénie de, *Dieren in het geding: een juridisch-historische analyse van het verbod op dierenmishandeling* (Universiteit Utrecht: 2010)
- Blount, Margaret Joan, *Animal Land: The Creatures of Children's Fiction* (Avon Books, 1977)
- Brouwers, Ronald, *De bescherming van dieren in 'achterlijk' Nederland: veranderende mentaliteit ten aanzien van dieren: een onderzoek in kinderboeken* (Rotterdam, 1989).
- Buijnsters, Piet en Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800* (Waanders Uitgeverij, 1997)
- Buijnsters, Piet J., "Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw", *De hele Biblebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden* (Amsterdam: EM. Querido's Uitgeverij B.V., 1989)
- Buijnsters, Piet, "Moeder de Gans" in *Wonderland: De wereld van het kinderboek* (Waandersuitgeverij: Zwolle & Koninklijke Bibliotheek: Den Haag, 2002)
- Classen, Albrecht, *Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: the results of a paradigm shift in the history of mentality* (De Gruyter, 2017)
- Cosslett, Tess, *Talking animals in British children's fiction, 1786-1914* (Routledge, 2017)

- Darnton, Robert, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* (Basic Books: 2009)
- Davids, C.A., "Dieren en geschiedenis. Benaderingen, bronnen, problemen", *Groniek* 126 (1994): 10-22.
- Davids, C.A., *Dieren en Nederlanders: Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht: Matrijs, 1989)
- Debijbel.nl, *Genesis. De schepping van de hemel en aarde*
 [<https://www.debijbel.nl/bijbel/NBV/Genesis-1>], geraadpleegd op 16 juni 2018.
- Descartes, René, *Discourse on Method and Related Writing* (1637)
- Deen, Rosa, "Van 'dierbeeld' naar dieren van vlees en bloed. Een perspectiefverandering betreffende dieren binnen de geschiedschrijving", *Groniek* 48, 206/7 (2015)
- Elias, Norbert, *Het civilisatieproces: sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (Boom Koninklijke Uitgevers, 2001), 27.
- Elias, Norbert, "The retreat of sociologists into the present." in *Theory, Culture & Society* 4.2-3 (1987): 223-247.
- Elick, Catherine, *Talking Animals in Children's Fiction: A Critical Study* (McFarland, 2015)
- Fudge, Erica, *Perceiving animals: Humans and beasts in early modern English culture* (University of Illinois Press, 2002)
- Geerdts, Megan, Gretchen Van De Walle en Vanessa LoBue, "Using animals to teach children biology: Exploring the use of biological explanations in children's anthropomorphic storybooks." In *Early Education and Development* 27, 8 (2016): 1237-1249.
- Ghesquière, Rita, *Het verschijnsel jeugdliteratuur* (Leuven: Acco, 2000)
- Ghesquière, Rita, Vanessa Joosen en Van Lierop-Debrauwer, "Inleiding: Geschiedenis van de jeugdliteratuur in vogelvlucht", in *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur door Rita Ghesquière, Vanessa Joosen and Helma van Lierop-Debrauwer* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact, 2014): 11-55.

- Goudsblom, Joop, "Beschaving en godsdienst. Over de plaats van de religie in Norbert Elias' civilisatietheorie." In *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 21, 4 (1995), 90-101.
- Goudsblom, Joop, "De civilisatietheorie: kritiek en perspectief." In *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22, 2 (1995): 262-282.
- Gouw, Jan ter, *De volksvermaken* (Haarlem: Erven F. Bohn, 1871)
- Harari, Yuval, *Sapiens: A brief history of humankind* (HarperCollins, 2017)
- Herzog, Hal en Mel Foster, *Some we love, some we hate, some we eat* (Tantor Audio, 2010)
- Johnson, Kathleen R., *Understanding children's animal stories* (E. Mellen Press, 2000)
- Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, *katknuppelen* (<https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/page/2355/katknuppelen>), geraadpleegd op 14 augustus 2018.
- Kruseman, A.C., *De Oude Tijd* (Haarlem: 1869)
- Kuiper, Johannes, "Katknuppelen in West-Friesland" in *De Speelwagen*, 3, 11 (1948): 341-343.
- Locke, John, *Some Thoughts concerning Education* (Londen, 1693)
- Maso, Benjo, "Beheersing en scheidslijnen. Een kritiek op de civilisatietheorie van Norbert Elias." in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 5, 2 (1978): 258-283.
- Meijboom, Franck L.B., *Houden van dieren, Over morele rechtvaardiging, doelen en waarden bij het houden van dieren* (Universiteit Utrecht, 2012)
- Neel, Carol et al., *Medieval Families: Perspectives on Marriage, Household, and Children. Medieval Academy Reprints for Teaching* (Toronto, Buffalo en London: University of Toronto Press, 2004)
- Oswald, Lori Jo, *Environmental and animal rights ethics in children's realistic animal novels of twentieth-century North America* (1995)
- Overheid.nl, "Wet dieren. Gelden vanaf 01-02-2015 t/m heden", geraadpleegd 25 januari, 2018, <http://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2015-02-01>.
- Ritvo, Harriet, "History and animal studies", in *Society and animals* 10, 4 (2002): 403–406.

- Ritvo, Harriet, "Learning from animals: Natural history for children in the eighteenth and nineteenth centuries", in *Children's Literature* 13, 1 (1985): 72–93.
- Roo, A. de, *Natuurlijk, ethisch en gezond. Vegetarisme en vegetariërs in Nederland, 1894- 1990* (Amsterdam 1992)
- Rothuis, A., *Vegetarisme en medici. 'Vleesloze' voeding vanuit verschillende standpunten beschouwd* (Nijmegen, 1993).
- Russell, Jeffrey Burton, *Witchcraft in the middle ages* (Cornell University Press, 1972)
- Salman, Jeroen, "Kinderpenten" in *Wonderland: De wereld van het kinderboek* (Waandersuitgeverij: Zwolle & Koninklijke Bibliotheek: Den Haag, 2002)
- Salisbury, Joyce, *The beast within: Animals in the Middle Ages* (Routledge, 2012)
- Senior, Matthew A., *Cultural History of Animals. Vol. 4 - in the Age of Enlightenment* (Oxford: Berg, 2007)
- Serpell, James, "Domestication and history of the cat." in *The domestic cat: The biology of its behaviour* (2000), 180-192.
- Singer, Peter, *Animal Liberation* (New York, 2002)
- Sluys, Jo van der, *History van het ganstrekken en aanverwante volkstradities* (2011)
- Soeters, Karin, *Stop de barbaarse traditie die ganstrekken heet* (<https://joop.bnnvara.nl/opinies/stop-barbaarse-traditie-ganstrekken-heet>), geraadpleegd op 14 augustus 2018.
- Steel, Karl, *How to Make a Human: Animals and Violence in the Middle Ages* (The Ohio State University Press, 2011)
- Thomas, Keith, *Man and the natural world: Changing attitudes in England 1500-1800* (Penguin UK, 1991)
- Ussel, Jos M.W. van, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Meppel, 1968)
- Verdonk, Dirk-Jan, *Dierenrechten. Elementaire Deeltjes*, 43 (Amsterdam: AUP, 2016)
- Vliet, Sanne van der, (Bachelor's thesis) *Hoemen kindre houden sal. Over opvoeden in de Middeleeuwen* (Universiteit Utrecht, 2014)

- Wal, Marijke Van der, "De mens als talig wezen: taal, taalnormering en taalonderwijs in de vroegmoderne tijd." In *De Zeventiende Eeuw: Cultuur in de Nederlanden in Interdisciplinair Perspectief*, 18, 14 (2002)
- Waldau, Paul, *The specter of speciesism: Buddhist and Christian views of animals* (USA: Oxford University Press, 2001)
- Wouters, Cas, "Is het civilisatieproces van richting veranderd?" in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 3, 3 (1976): 336-360
- Ziolkowski, Jan, *Talking animals: medieval Latin beast poetry, 750-1150* (University of Pennsylvania Press, 1993)

Primaire literatuur

- Anoniem, *De kleene Frederik, in het groote rijk der natuur* (Amsterdam, 1800)
- Anoniem, *Eerste beginzelen der natuurlijke historie: naar de vatbaarheid van jongelieden ingerigt* (Leiden, 1793)
- Anoniem, *Ontdekking van de staatkunde der natuur, of beschryving van het wonderbaar gemeenebest der honing-byen, en zyde-wurmen* (Amsterdam, 1764)
- Beaurieu, Gaspard Guillard de, *Kort begrip van de historie der insecten. Eerste stukje* (Amsterdam, 1766-1768).
- Beaurieu, Gaspard Guillard de, *Kort begrip van de historie der insecten. Tweede stukje* (Amsterdam, 1766-1768).
- Beaurieu, Gaspard Guillard de, *Kort begrip van de historie der insecten. Derder stukje* (Amsterdam, 1767)
- Beaurieu, Gaspard Guillard de, *Kort begrip van de historie der insecten. Vierde stukje* (Amsterdam, 1767)
- Beusekamp, Hendrik Jan, *Eenige Stukken uit De Natuurlyke Historie Voor Kinderen* (Zutphen, 1799)
- Berkhey, Joannes Le Francq van, *Natuurlyke historie voor kinderen. Eerste deel* (Leiden, 1781)

- Berkhey, Joannes Le Francq van, *Natuurlyke historie voor kinderen. Tweede deel* (Leiden, 1781)
- Bosch, Johanna van den, *Liederen over de Vier Hoofdstoffen, Het Vuur, de Lucht, het Water en de Aarde* (Amsterdam, 1767)
- Brans, Taco Jr., *Catechismus der natuur, ten gebruike van kinderen* (Amsterdam, 1779)
- Buijs, Johannes, *Natuurkundig schoolboek. Uitgegeeven door de Maatschappij tot nut van't algemeen* (Leiden, 1800)
- Hausius, Karl Gottlob, *Kleine natuurlyke geschiedenis voor de jeugd* (Zutphen, 1799)
- Loosjes, Petrus Adriaanszoon, *Leerzaame zamenspraaken, over eenige dieren, vogels, insecten, en visschen* (Amsterdam, 1769)
- Martinet, Joannes Florentius, *Kleine katechismus der natuur voor kinderen* (Amsterdam, 1779)
- Newbery, John, *Philosophie der toll en ballen, of het Newtoniaansche zamenstel van wysbegeerte, geschikt naar de vatbaarheid der eerste jeugd: bestaande in ses lessen* (Middelburg, 1768)
- Pasteur, Jan David, *Beknopte natuurlijke historie der zoogende dieren* (Leiden, 1793)
- Raff, Georg Christian, *Natuurlyke historie voor kinderen, gedeeltelyk ingericht naar de Hoogduitscheuitgaave van den hooggeleerden heere M. Georg Christian Raff. Eerste deel* (Leiden, 1781)
- Raff, Georg Christian, *Natuurlyke historie voor kinderen, gedeeltelyk ingericht naar de Hoogduitscheuitgaave van den hooggeleerden heere M. Georg Christian Raff. Tweede deel* (Leiden, 1781)
- Raff, Georg Christian, *Natuurlyke historie voor kinderen, gedeeltelyk ingericht naar de Hoogduitscheuitgaave van den hooggeleerden heere M. Georg Christian Raff. Derde deel* (Leiden, 1781)
- Schmahling, Ludwig Christoph, *De natuurkunde ten gebruike in de scholen* (Amsterdam, 1798)
- Trembley, Abraham, *Onderwyzingen van een vader aan zyne kinderen in de natuur en in den godsdienst.: Uit het Fransch vertaalt ('s Gravenhage, 1776)*

Trimolt, Johann Gottlieb, *Merkwaardige voorbeelden, ter bevordering der kennis van de zielvermogens der dieren* (Amsterdam, 1799)